

אליקים רובינשטיין

הטיפול בשאלה הערבית בשנות העשרים והשלושים: היבטים מוסדיים*

הדיון ביחסם של התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ ישראל לשאלה הערבית מתמקד, על פי רוב, בעמדות המהותיות. פרקים אלה עניינם שונה במקצת: עיון (שאינו מתיימר למצות) בהיבטים המוסדיים של הטיפול בשאלה, תוך סקירת פעילויותיהם של מוסדות ואישים שונים:

- א. עיסוקו של הוועד הלאומי בשאלה הערבית, תוך תיאור מאבקו להכרה בו כגורם מדיני בנושא מרכזי זה שבחיי היישוב;
- ב. תקופת ארלוזורוב וראשית העברתו של מוקד העשייה המדינית הציונית מלונדון לארץ ישראל;
- ג. ניסיונו של יצחק בן-צבי למלא תפקיד מרכזי בטיפול בנושא הערבי;
- ד. שרתוק ומיסוד הדיפלומטיה הציונית הארצישראלית.

א. הוועד הלאומי

1. הוועד הלאומי והשאלה הערבית בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים

ליישוב בארץ כחטיבה לאומית לא הייתה בשנות העשרים מנהיגות מוכרת ומקובלת על הכול. בשנים אלה תפקדו ראשי ההנהלה הציונית בארץ לא כמנהיגי היישוב, אלא בעיקר כשליחיו הנאמנים של נשיא ההסתדרות הציונית, חיים וייצמן. הם עסקו בדיפלומטיה הציונית, אך לא בהנהגה פוליטית, ולא השתייכו למפלגות המקומיות. לכאורה, צפוי היה שתצמח מנהיגות מקומית-יישובית, אך כזאת עתידה הייתה לקום רק בשנות השלושים, לאחר שתנועת הפועלים זכתה להגמוניה בהסתדרות הציונית. תנועת הפועלים גופה השתתפה רק חלקית, ובלב ולב, בפעילות הוועד הלאומי (פרט ליצחק בן-צבי). מאידך, מודעות היישוב ומוסדו הבכיר, הוועד הלאומי, לשאלה הערבית הייתה מפותחת במידת מה יותר מזו של ההנהלה הציונית שהייתה חשופה לבריטים, וודאי יותר מאשר תודעת אנשי ההנהלה בלונדון, שהרי היישוב התמודד עם בעיה זו יום-יום.

ואולם, בשנות העשרים היה הוועד הלאומי גוף חלש וחסר אמצעים, שהקדיש את עיקר כוחו למאבק על ההכרה הפורמלית בו כמייצג היישוב. מאבקו לווה מאבקים

* המאמר הוא פרק בעבודה לשם קבלת תואר דוקטור בנושא "הנהגת היישוב וההנהגה הציונית בארץ ישראל מול השאלה הערבית", בהדרכת פרופ' י. קולת, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

פנימיים בשאלת זכות הבחירה לנשים, שאלה שפילגה את היישוב ב-1925. מאבקים אלה הביאו לכך, שגם משניתנה לו ההכרה ב-1928, עם התאגדות "כנסת ישראל", הייתה זו הכרה מטריגית, שנתבססה פורמלית על הבסיס הדתי (כלומר, היהודים הוכרו כעדה דתית) ולא הלאומי, ועל חברות וולונטרית. ההכרה לא הפכה את הוועד הלאומי לגורם שקול להנהלה הציונית, בעלת המשאבים וה"גב" של הקונגרס הציוני והעם היהודי כולו; הוועד, מכוח אספת הנבחרים שבחרה בו, ייצג את היישוב בארץ בלבד, ואף לא את כולו, ויישוב זה היה בשנות העשרים דל וחלש. אין תמה אפוא, שבהשוואה להנהלה הציונית הוא מילא תפקיד של "כינור שני" בלבד.

אספת הנבחרים נבחרה אמנם שלוש פעמים בתקופה הנידונה (1920, 1925 ו-1931), אך היא עצמה נתכנסה באורח לא קבוע ולעתים רחוקות למדי. (הנהלת הוועד ומליאתו נתכנסו לעתים תכופות יותר.) בידי הוועד עצמו והנהלתו, שנבחרו על פי הסכם קואליציוני, היו משאבים מצומצמים¹, שלא אפשרו לו למלא תפקיד מדיני ממשי. חלקו בפעילות הדיפלומטית הצטמצם במידה רבה לניסוח הצהרות ולמשלוח מחאות ותזכירים; אך מאידך נודעה לו חשיבות כשופר פומבי וככימת דיונים. ניסיונותיו לעסוק במדיניות מעשית לא עלו יפה. הנהלתו, היא ההנהגה האקוטיבית, הייתה מזוככת עד מאורעות 1929 מקבוצת אישים מכובדת (בראשה עמד דוד ילין המלומד ואיש החינוך הוותיק, ושני סגניו היו ד"ר יעקב טהון, איש חברת הכשרת היישוב, ויצחק בן-צבי, מראשי תנועת הפועלים, ועמם חברים נוספים) – אך לא אפקטיבית ביותר. בראשה לא עמדה אישיות, שהיה בכוחה ליצג בתקיפות את בעיותיו המיוחדות של היישוב כלפי התנועה הציונית, לאכוף מרות על היישוב עצמו, ולעורר כבוד כלפיו בממשלת ארץ ישראל. אישיות כזאת הופיעה לאחר מאורעות אב תרפ"ט ברמותו של פנחס רוטנברג (ראה להלן), אך הצלחתו החלקית בלבד מעידה, שגם לו קמו לוועד אישים בולטים יותר בשנות העשרים, קשה להניח שהיה משיג הישגים גדולים. בין הוועד הלאומי להנהלה הציונית קיים היה מתח אימננטי על רקע תפיסה שונה של השאלה הערבית, ולכך נשוב בהמשך.

הוועד הלאומי ניסה לעסוק בשאלה הערבית ולבצר לו מקום ככתובת בענייניה. חיים מרגליות-קלווריסקי, שנמנה כחלק מן התקופה עם הנהלת הוועד הלאומי, היה המומחה לענייני ערבים בהנהלה הציונית. דוד ילין, יושב ראש הוועד, היה מומחה לתרבות ערבית והכיר בשנותיו הארוכות בארץ את הערבים לפני ולפנים. במחצית הראשונה של שנות העשרים אף שימש סגן ראש עיריית ירושלים. כללו של דבר – הוא נחשב בקי בשאלה הערבית.² בשאלה הערבית גילה התעניינות רבה גם יצחק בן-צבי, סגן היו"ר ולימים יו"ר ונשיא, שמילא תפקידים בפעולה הערבית של ההסתדרות. כמו כן עסק בשאלה זו ד"ר יעקב טהון, הרוח החיה והדמות המרכזית

1 ראה יעקב צור, שחרית של אתמול, תל אביב 1965, עמ' 74-75. צור מתאר את מסעות אביו, שמואל טשרנוביץ (ספוג), שכהן כמזכיר הוועד, בניסיון למלא את קופתו הריקה של המוסד.

2 לגבי התעניינותו בשאלה הערבית, ראה ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), A153/162 (ארכיון ילין); וכן דוד ילין, איגרות, ב' (בעריכת ד"ר ישראל קלוזנר), תל אביב תשט"ו.

בוועד הלאומי בשנות העשרים. אך כל אלה, חרף מיומנותם ורצונם, לא הצליחו להביא את הוועד לידי עיסוק מעשי ולכלל השפעה. זאת, הן בשל חולשתו הכללית של הוועד, הן משום ששנות העשרים היו תקופת רגיעה בסכסוך, והן משום שהנהגה הציונית לא נטתה להתיר דריסת רגל לאחרים בתחום שראתהו בלעדי לפעולתה שלה.

הפוטנציאל של עסקני הוועד הלאומי היה לכאורה חיובי: היו אלה ותיקי היישוב, ילידי הארץ או בני העליות הראשונה והשנייה, רובם בעלי השקפת עולם מצומצמת לדלת אמותיה של הפוליטיקה הארצישראלית. אלה מתוכם שהכירו את ערביי הארץ, ובמיוחד את הפוליטיקאים שבהם, בזו להם, ומתוך הכרת שיטות השוחד והחנופה שרווחו ביניהם, זלזלו ברמתם המוסרית. ידם, הגם שמעולם לא נוסח, היה להשיג שקט בדרך של נטרול מירבי של ההתנגדות הערבית. חשוב היה להם עצם העיסוק בבעיה: השאלה הערבית נחשבה כנושא רב חשיבות, ולפיכך ניסו מדי פעם לכוונן ועדות מדיניות, שמטרתן התקרבות אל השכנים, עידוד גופים מתונים (פלחים, למשל, לפי רעיונות קלוורסקי), הוצאת עיתונים וכיוצא באלה.³ לוועדות אלה לא היה המשך.⁴

תחושת הנחיתות של חברי הוועד הלאומי אל מול עמיתיהם בהנהגה הציונית מצאה את ביטויה בטיפולם בשאלה הערבית, וחברי הוועד השתדלו לתרץ את אזלת ידם בתחום זה בנימוקים פוליטיים כביכול. ד"ר טהון דיבר בראשית 1925 על שתי רמות התייחסות: "יש תושבי הארץ, ערבים ויהודים, ויש עולם ערבי ויהודי", ומכאן המסקנה: מוסא קאזם חוסייני (נשיא הוועד הפועל הערבי) מקביל במעמדו לדוד ילין (יושב ראש הוועד), ואילו קמו השריף חוסיין מחיג'אז או האמיר פייצל מעירק לייצג את העולם הערבי – היה וייצמן מייצג את העולם היהודי.⁵ נחום טברסקי, חבר הוועד הלאומי מטעם הפועל הצעיר, השיב לו, כי הוועד הלאומי אינו יכול לייצג את העם היהודי אף בפני מוסא קאזם, ועד שלא יגדל היישוב פי שניים – על ההנהגה

3 ריונים בנושאים אלה ראה פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי, 1 בסיוון תרפ"ד, אצ"מ J1 / 133. בישיבה מיום 1 באדר תרפ"ד, הוחלט על הקמת ועדה, ששיבתה הראשונה התקיימה בי"ב בניסן, שם. ראה גם על דיוני ועדת הבוררות בקשר לסכסוך עם עורך "אלנפיר" בחיפה, תמוז תרפ"ד, שם. יצחק אפשטיין כתב לוועד הלאומי בי"א באלול תרפ"ד (אצ"מ J1 / 78), כי לפני כמה חודשים מונה כחבר ועדה מדינית ליצירת יחסים עם הערבים, אך הוועדה לא נתכנסה, והעניינים יגיעים. כעבור זמן קצר נתבקש לכתוב חוברת, כי הוא "אחד היחידים היודעים מה ואיך צריך לדבר אל העם הערבי." (הוועד הלאומי אל אפשטיין, י"ט באדר תרפ"ה, שם).

4 ראה פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי מ-16.4.1925 בעניין היחסים עם ההנהגה הציונית, אצ"מ J1 / 133.

5 פרוטוקול הוועד הלאומי, כ"ג בשבט תרפ"ה, שם, J1 / 7228. אגב, קיש רשם ביומנו ב-13.5.1925 (פ. קיש, יומן ארץ ישראלי, ירושלים תרצ"ט ולהלן: קיש, עמ' 195), כי באספת הוועד הלאומי השמיעו "כרגיל, תלונה בקשר לכבודם. הם מזכירים לי את הסיפור על הפולני, שכאשר נתבקש לכתוב מסה על הפיל, הכתירה 'הפיל והשאלה הפולנית'. אצל הוועד הלאומי זה 'הפיל וכבוד הוועד הלאומי'."

הציונית לנהל מגעים בנושא זה. עד כמה היה מעמדו של הוועד הלאומי רעוע תעיד העובדה כי כאשר יצאה משלחתו לחבר הלאומים ב-1926, ביקש וייצמן עבור החברה ראיון עם מזכיר משרד המושבות, שקבורו. פקיד בכיר במשרד, שוודאי ראה במשך שנים התכתבויות בקשר לוועד הלאומי ולהכרה בו, שאל: "מי בדיוק אנשים אלה, ועל מה הם רוצים לדבר?"⁶

הוועד הלאומי ניסה להגיע להסדר עם ההנהלה הציונית בדבר שיתוף פעולה פוליטי. ואכן, ב-1926, לדוגמה, הושג הסכם כזה, שאת פרטיו פירט ראש המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית, פרדריק קיש, במכתב פורמלי ששיגר לוועד.⁷ במכתב הבטיח קיש כי בכל חודש, "אם יהיה צורך", תתקיים ישיבה משותפת של הנהלות שני המוסדות; נשיאות הוועד הלאומי תימצא בקשר קבוע עם קיש; יחודש הסדר מימי ראשית הממשל הבריטי בארץ לגבי יחסי הממשלה עם שני המוסדות; בעניינים עקרוניים (ביטחון ומטרה, עבודה, פקידות, כלכלה, חינוך, שפה עברית, ענייני קהילות ועלייה) תיוועץ ההנהלה הציונית בוועד הלאומי לפני פנייתיה אל הממשלה. בולטת העובדה, כי נושא היחסים עם הערבים אינו מוזכר בהסדר זה.

אנשי ההנהלה הציונית הסכימו לשתף פעולה עם הוועד הלאומי בעניינים פוליטיים רק כמי שכפאם שר ומתוך זלזול. כנגדם לא החמיצו אנשי הוועד כל הזדמנות להשמיע קולם בעניינים פוליטיים ולקבול על כי אין ההנהלה עוסקת די בשאלה הערבית; בין היתר התלוננו בהזדמנויות שונות על חיסול המחלקה הערבית ב-1928. יצחק בן-צבי דיבר על "ליקודציה של היחסים" עם הערבים על ידי סגירת המוסד המטפל בשאלה זו,⁸ וחזר על כך בפורומים אחרים.⁹ ביוני 1929 מתח על כך ביקורת גם יעקב טהון, באמרו כי:

בשנתיים האחרונות חרלה העבודה הזאת [בשאלה הערבית] בכלל להעסיק את מי שהוא, כאילו הפרובלמה אינה קיימת יותר בשבילנו. היישוב, הנתקל בשאלה זו על כל צעד ושעל בחיי יום יום, איננו יכול להשלים עם מצב דברים זה, ובמקום לחפש תרופות מקריות למאורעות בודדים, עליו לטפל בעניינים האלה באופן שיטתי ומתמיד, ולחפש פתרון לשאלה זו, שהיא מכבשוננו של עתידנו בארץ.¹⁰

- 6 כסופו של דבר סודרה פגישה פורמלית עם השר; ראה וייצמן אל שקבורו, 24.6.1926, ותשובת שקבורו, 2.7.1926, גנזך וייצמן (להלן: ג"ו).
- 7 קיש אל הוועד הלאומי, 2.6.1926, אצ"מ J1 / 78; וראה גם ישיבת מליאה מ"ד-ט"ו בתמוז תרפ"ו, שם, L1 / 7229.
- 8 פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי, 15.3.1928, שם, J1 / 131.
- 9 למשל, בפגישות אצל גב' סולר בעניין השאלה הערבית לאחר הקונגרס הפלסטיני השביעי, פרוטוקול מ-22.6.1928, שם, S25 / 3004. באותה פגישה הציע ילין להקים מועצה מייעצת להנהלה הציונית בשאלה הערבית.
- 10 "תפקידי כנסת ישראל עם הקמת הסוכנות", הפועל הצעיר, כ"ב, 13.6.1929. ראה גם את דברי

קבוצה נוספת שגילתה באותה תקופה עניין בשאלה הערבית וסברה כי קופחה תדיר משלא שותפה בטיפול בה – למרות הכרתה את הערבים, את שפתם ואת אורחות המזרח – הייתה קבוצת העסקנים הספרדים. הללו זכו בייצוג נכבד בבחירות לאספת הנבחרים הראשונה, אך ייצוגם הלך ופחת, כיוון שרוב מניינה של העלייה בתקופת המנדט היה מארצות מזרח אירופה ומרכזה. העסקנים הספרדים יצאו בהדרגה ממעגל ההשפעה. במשך כל תקופת המנדט לא היה ולו אחד מהם בהנהלת הסוכנות.¹¹ לעומת זאת היו פעילים במוסדות היישוב. נציגם בוועד הלאומי בעשור הראשון למנדט היה יוסף בר"ג מיוחס, ואחריו אברהם אלמאליח.¹² (ילין עצמו היה בן לאם ספרדייה.)

במאי 1928 אמר יוסף מיוחס, חבר הנהלת הוועד הלאומי, בישיבת ההנהלה הציונית עם עסקני הספרדים:

הייתה תסיסה צודקת בקרב הספרדים בנוגע לשאלה הערבית. ההנהלה הציונית לא רצתה לשמוע לדעות ההתאחדות [של הספרדים]. זוהי היסטוריה ישנה, הקשורה עם הוועד שהיו בו ה"ה ילין, מאני ואנוכי. קאזם פאשה בא אלי פעמים אחדות ואמר לי: אני מכבד את הדוקטור הזה מאירופה (או היו גם דוקטורים לרפואה מומחים בהנהלה הציונית) והכוונה, ככל הנראה, לד"ר אידרן, אבל אינני מבין אותו.¹³

אגב, תרעומת דומה השמיעו גם כמה מילידי הארץ ממוצא אשכנזי, וגם מחוץ למסגרת הוועד הלאומי. איתמר בן-אב"י מספר ביומנו, כי ב-1922 עמד וייצמן

רופין בוועד הפועל הציוני (דבר, 12.8.1928): "דווקא השנה אבדנו מעט הקשר עם הערבים." כבואם במגע עם גורמי חוץ בריטים ועם אנשי חבר הלאומים, הדיגשו אנשי הוועד את צדקת ענייניו של היישוב היהודי. ראה, למשל, דברים בישיבה עם גרמשאן, מזכיר משרד העבודה הבינלאומי בז'נבה, 6.4.1928, אצ"מ J1/76. אגב, בישיבה זו הדיגשו טהון – בתשובה להערה – כי ההתיישבות היהודית בארץ שונה מזו של הלבנים באפריקה, כיוון שפניה אינם לניצול – ולפיכך אין השם "קולוניאליזם" מתאים למפעל זה של "שיבת היהודים למולדתם".

11 גם תנועת העבודה, שהגיעה לשלטון בשנות השלושים, התבססה על יוצאי מזרח אירופה. ראה משה ליסק, "ההרכב החברתי של האליטות הפוליטיות ביישוב היהודי בארץ ישראל", דברי הקונגרס השישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ו, כרך ב', עמ' 399-407.

12 מיוחס היה מנהל בית ספר שכתיו גם כראש ועד קהילת ירושלים, ואלמאליח היה עיתונאי, מורה ומילונאי.

13 פרוטוקול ההנהלה הציונית, 18.5.1928, אצ"מ. לאחר מאורעות תרפ"ט, שעה שקמה הלשכה המאוחדת, נעשה ניסיון לפייס את עסקני הספרדים ולצרפם לעבודה בתחום הערבי, ואכן אחרים מהם פעלו בה, אלא שזו, כידוע, לא האריכה ימים מעבר לשנה ורבע. בין החברים היו יוסף מיוחס ואליהו אלישר מירושלים, י.א. שלוש מתל אביב, שבתאי לוי מחיפה, וכי אלהריף מטבריה, הרב בן-ציון עוזיאל ועוד. התרעומת של עסקני הספרדים, ככל הנראה, לא פגה וכעבור שנים רבות נתן לה ביטוי אליהו אלישר, בספרו, לחיות עם פלסטינים, ירושלים תשל"ה,

להסתייע בקבוצה מ"ילידי הארץ שהם ורק הם הנם גשר מעבר מהגולה לביתנו הלאומי", ושאותם אוהבים גם האנגלים וגם בני הארץ, אך הדבר נתקל בהתנגדות מצד ילידי רוסיה "הנוהים אחר אוסישקין או ז'בוטינסקי או אהרנוביץ". בן-אב"י תיכן תכניות בדבר שיתוף בבחירות למועצה המחוקקת לכשתקום בין הערבים המתונים ליהודים המתונים.¹⁴

2. לאחר מאורעות תרפ"ט

לאחר מאורעות תרפ"ט, ולנוכח אולת ידה של ההנהגה בארץ, שראשיה, הן בהנהלה הציונית והן בוועד הלאומי נעדרו מן הארץ בימי מאורעות הדמים בשל הקונגרס הציוני ה"ט" שנערך בציריך, נעשה ניסיון מחודש לחזק את כוחו של הוועד הלאומי. ההנהגה הקודמת הוחלפה, ובראש הוועד הוצב פנחס רוטנברג, "הזקן מנהריים", בתקווה שיתפוס מקום מקביל לזה של וייצמן בהנהלה הציונית. בוועד קיוו שעברו של רוטנברג כמהפכן ותיק ימנע זלזול בו מצד תנועת הפועלים, וכי המוניטין שלו כאיש מעשה מובהק (הוא קנה את עולמו בהקמת חברת החשמל) יבטיח שגם וייצמן לא יוכל להתעלם ממנו. רוטנברג – איש כריזמטי ותקיף (שאפילו מושל ירושלים, סטורס, ציין את מוראו מפניו) – נבחר לנשיא הוועד הלאומי, וכיהן בתפקידו זה יותר משנה, עד הבחירות לאספת הנבחרים בראשית 1931. רוטנברג עצמו הסביר את כניסתו לוועד הלאומי כצעד שעניינו הרכבת ההנהלה מאנשי מעשה שחיו בארץ בתוך המאורעות והמכירים את המצב בה.

פעולתו של רוטנברג כנשיא הוועד הלאומי ראויה למחקר מיוחד; הוא אכן עשה מאמץ גדול לשקם את היישוב, ובעת ובעונה אחת להקנות למוסדותיו מעמד מקביל לזה של ההנהלה הציונית. בשל כך הגיע להתנגשויות לא מעטות, במיוחד עם וייצמן; שני מלכים אלה לא יכלו, כפי שהסתבר, לשמש אף בשני כתרים מקבילים. היו אלה שני אנשים חזקים, האחד איש מעשה במונח הפיזי, הארגוני, והאחר מדינאי ודיפלומט תקיף. לרוטנברג לא נראו גינוני וייצמן, נאומיו ולשונו הדיפלומטית, ווייצמן, כמו רבים בארץ, חשש מפני רוטנברג. המתיחות ביניהם ימיה עוד מלפני 1929; ב-1927 רשם בן-גוריון ביומנו כי וייצמן דיבר נגד רוטנברג "במרירות ובשנאה בלתי כבושה", והשתמש במלות גנאי חריפות ביותר.¹⁵ כשנבחר רוטנברג לתפקידו בוועד הלאומי, הביע יוסף שפרינצק בהנהלה הציונית את החשש מהתנגשות עם וייצמן, והארי סאקר מסר כי רוטנברג הבטיח לעשות הכול בהתייעצות עם ההנהלה הציונית.¹⁶

ואולם, הגם שמעמדו של וייצמן נחלש בשנת 1930, בעקבות התערערות היחסים עם הבריטים, שהשמיטה חלק ניכר מן הבסיס שעליו השתית את כוחו המדיני, לא

14 איתמר בן-אבי, יומן, רישום מ-20.10.1922 ומ-13.11.1922, אצ"מ 905 / S25.

15 יומן בן-גוריון, רישום מ-8.5.1927, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג).

16 פרוטוקול ההנהלה הציונית, 25.9.1929, אצ"מ.

עמדו לרוטנברג כוחו וסבלנותו להמשיך במאבק. הוא פרש דווקא בשל נושא הקשור בשאלה הערבית, שהעסיקה אותו לא מעט: רוטנברג היה פעיל ביותר בהקמת הלשכה המאוחדת לטיפול בשאלה הערבית בסתיו 1929 ובהשגת כספים למימונה, שכן בטיפול בשאלה הערבית ראה הן דבר שהוא צורך השעה והן דרך למעורבות מדינית. הלשכה נועדה לטפל במיקרו-פוליטיקה של הבעיה הערבית. לשם כך הוקם מנגנון, שתפקידו היה לרכז חומר מודיעיני רלבנטי, ומועצה, שבה השתתפו אישים יהודים הבקאים בנושא זה מכל קצות הארץ, שקיימה מדי פעם דיונים הקשורים ב"שאלה הערבית". הלשכה הייתה משותפת להנהלה הציונית ולהנהלת הוועד הלאומי, ובראשה עמדו נציגי שני המוסדות – קיש ובן-צבי. קלוורסקי הוותיק, שעד ימי ארלוזורוב אי אפשר היה בלעדיו בתחום הערבי, שימש כמנהל. הלשכה נתפרקה בראשית 1931, והתפטרות רוטנברג הייתה קשורה במחלוקת לגבי ניהולה. הגם שמטעמים שונים, תפקודיים, בין-מוסדיים ואישיים, לא מילאה הלשכה תפקיד מרכזי ביחסים עם הערבים, נודעה לעצם הקמתה ולקיומה חשיבות, בבשרה יזמות ארגונית מאוחרות יותר.

כשלעצמו, ספק אם היה לרוטנברג "קו פוליטי" ברור: הוא נע בין קו "תקיף" לבין תמיכה ארעית (שנסוג ממנה) בתכניות "מתונות", לא אמינות, כגון המגעים בין מאגנס לפילבי.¹⁷ ב-1923 דיבר על שיתוף פעולה כלכלי עם הערבים כאמצעי להתקרבות: ב-1930 עסק בתחום הפוליטי בניסיונות דומים.¹⁸

בימי כהונתו היה רוטנברג שרוי, כאמור, בהתנגשויות חוזרות ונשנות עם וייצמן; גם קיש, שמעולם לא "התמודד" עם רוטנברג, ציין בספטמבר 1930 ביומנו, בקטע שנרדפס אחר כך בספרו "יומן ארץ ישראל", כי רוטנברג אינו מתאים למשרת נשיא הוועד: "נשיא הוועד הלאומי צריך להיות אדם המייצג את היישוב ואשר היכה שורשים בארץ, ורקע זה אין לרוטנברג, אף על פי שיכול הוא הודות לכישרונותיו הטבעיים ולאישיותו התקיפה, להשפיע השפעה רבה." בקטע שלא נרדפס, הוסיף: "לרוטנברג, על חזותו רבת העצמה ועברו המהפכני, שהוא יודע לנצלו היטב, נודעת השפעה מוזרה על מיניסטרים ופקידים אנגלים." עם זאת סבר, כי השפעתו בירידה – וכך אכן היה.¹⁹

17 פרשת מאגנס-פילבי הייתה ניסיונם של ד"ר י.ל. מאגנס מן האוניברסיטה העברית וג'ון פילבי, לשעבר מעוזרי אבן-סעוד, להגיע באוקטובר-נובמבר 1929 להסדר הסכסוך בארץ ישראל ולהבנה יהודית-ערבית. שניהם כמובן לא הוסמכו להגיע להסכם, והניסיון, שפורר רעש וחשדנות, לא העלה ולא כלום.

18 לקיש אמר ב-14.12.1923, כי על הערבים לפעול בדרך הבאה: "הלאהמו בשטח המדיני, אם רוצים אתם בכך, אולם שתפו פעולה עמי בשטח הכלכלי, שכן טובתכם דורשת שתוף פעולה כזה." קיש, עמ' 39.

19 רישום מ-19.9.1930, שם, עמ' 371, וכן בתיקי היומן, אצ"מ L9 / 158. קיש ציין, כי לדעתו התקפתו ה"חדשה" של רוטנברג על וייצמן ועל הסוכנות, לאחר שניתן לו כמעט "קרט בלנש" בעבודתו הפוליטית בלונדון, לא תועיל לו. ראה גם קיש אל וייצמן, 7.12.1929, ג"ח, המאשים את רוטנברג באינטריגות, וכן יומנו מ-5.2.1932, אצ"מ L9 / 118.

עם פרישתו של רוטנברג, לאחר תקופת נשיאות קצרה אך סוערת, נבחר כיושב ראש הוועד הלאומי יצחק בן-צבי הוותיק, שכיהן קודם לרוטנברג כנשיא במשך כל שנות קיומו של הוועד, ומילא את תפקיד סגן יושב הראש בימי רוטנברג. (הוא היה היחיד מראשי הוועד הלאומי שהיה בארץ בפרוץ מאורעות תרפ"ט, לאחר ששב יום קודם לכן מן הקונגרס). מכאן ואילך עמד בראש הוועד עד קום המדינה. בן-צבי ניסה תחילה, כמסורת הוועד הלאומי, להתמודד בנושאים מדיניים, ובראש וראשונה להקים מחדש את הלשכה המאוחדת לטיפול בשאלה הערבית. אך חיים ארלוזורוב, שנבחר אז כראש המחלקה המדינית, הכשיל את הניסיון. הוועד הלאומי חזר לתפקידו הקלסי בתחום המדיני – "תיבת תהורה" לכאבי היישוב. בן-צבי נחל אכזבה קשה, וקבל במפלגתו, שגם בשעה שבראשות המחלקה המדינית עומד איש תנועת הפועלים, ארלוזורוב, אין משתפים פעולה עם הוועד הלאומי שבראשותו: אך הדברים לא נשתנו גם אחר כך. הנהלת הסוכנות שמרה בקנאות על המונופולין שלה בתחום העשייה המדינית. אמנם, בשנים הראשונות לכהונתו של משה שרתוק במחלקה המדינית הוא הסתייע בבן-צבי, במיוחד בנוגע לקשריו עם המיעוטים באזור, אך הפעילות נתמעטה והלכה.

ב. הטיפול בשאלה הערבית בתקופת ארלוזורוב

1. השינויים עם כניסת חיים ארלוזורוב לתפקידו בהנהלת הסוכנות היהודית

חיים ארלוזורוב נכנס לתפקידו בהנהלה הציונית בארץ ישראל בעירן של תמורה: תקופתו הראשונה, הדומיננטית, של וייצמן תמה, וזו הפעם הראשונה שניציג תנועת הפועלים נבחר לתפקיד המדיני הבכיר ביותר בהנהלה בירושלים; היה זה ביטוי מובהק להתחזקות היישוב בארץ, אך אולי גם פועל יוצא מהיחלשותו של וייצמן ומירידת מעמדו. בימי ארלוזורוב החל מרכז הכובד של העשייה המדינית הציונית לעבור מלונדון לירושלים, והנהלה בלונדון הלכה ונחלשה. נחום סוקולוב, הנשיא החדש, היה איש אהוד אך לא מנהיג סמכותי (הוא היה קשיש – בן למעלה משבעים שנה), ובוודאי לא נהנה אף מקצת יוקרתו של וייצמן בממשל הבריטי, דבר שפגע גם במעמדו בתנועה הציונית. ראש המחלקה המדינית בלונדון היה פרופ' זליג ברודצקי, שהמשיך בעת ובעונה אחת להורות מתמטיקה באוניברסיטת לידס, ועם כל סגולותיו ומאמציו, לא האוטוריטה שלו ולא הבסיס הציבורי שלו בתנועה הציונית הספיקו לו כדי לבסס מעמד עצמאי. כוחה של ההנהלה בלונדון פחת אפוא לאין שיעור מזה שבימי וייצמן.

ארלוזורוב, לעומת זאת, נשען על הבסיס המוצק של שולחיו – כוחה המתעצם של תנועת הפועלים בארץ. יתרה מכך, בתכונותיו האישיות היה יוצא דופן במקומו ובזמנו: בעל השכלה אירופית פורמלית רחבה ולצדה שורשים בארץ מימי העלייה השלישית. את ניסיונו המדיני רכש לא רק בתנועת הפועלים אלא גם בפעילות

יישובית בוועד הלאומי (היה חבר משלחת היישוב לחבר הלאומים ב-1926), ואף בהשתתפות ספורדית בפורומים כמו ההנהלה הציונית.²⁰

מפא"י שיגרה את ארלוזורוב להנהלת הסוכנות כחלק מזינוקה לתפיסת השלטון בה. היא לא ראתה בשמחה את הסתלקותו של וייצמן מהנשיאות, וזאת בעיקר מחמת אי-הביטחון – עדיין – ביכולתה שלה להשפיע כהלכה בלונדון, בעת שהמנגנון הקיים בבירה האנגלית נראה דל ובלתי מספיק. בן-גוריון אמר בישיבת מרכז מפא"י ב-4.8.1931, היום שקדם לכניסתו של ארלוזורוב לתפקידו: "הטלנו עלינו אחריות פוליטית גדולה מאד, למעלה מכוחותינו. בלונדון אין איש. האיש שיעבור בלונדון גם הוא יהיה במידה רבה על אחריותנו."²¹ למחרת הוסיף: "וייצמן הוא היחיד שיש אליו אמון באנגליה, שכל ציר אנגלי יחשוב לו לכבוד להיפגש אתו, הוא גם רכש לו את אמון ממשלת הפועלים."²² בן-גוריון עתיד היה לשוב ולהידרש לנושא זה גם כעבור שנתיים וחצי, שעה שהוא עצמו נבחר להנהלה. בראשית 1934 אמר במפלגה: "בזמן האחרון לא היה לנו אפארט פוליטי בלונדון. ברודצקי עובר במסירות, אבל זמנו מוגבל מאד, וגם יכולתו מוגבלת. אין לו גישה לחוגי המדינאים האחרים, וזה מדכא אותו," ואילו על וייצמן אמר באותו מעמד: "ראיתי את יחסו של קנליף-ליסטר [שר המושבות] ואת האמון האישי הרב של וייצמן. כך משוחחים רק עם ידיד נכבד וחשוב."²³

ברוח דומה דיבר משה שרתוק במפא"י בקיץ 1933, לאחר רצח ארלוזורוב וערב הקונגרס הי"ח. שרתוק דיבר על "הירידה המבהילה" בעמדת הציונות בלונדון בשנתיים האחרונות, עד כי "משמרתנו הפוליטית בלונדון כמעט שאינה קיימת. אי אפשר לנהל פוליטיקה של סוכנות יהודית על ידי נשיא אשר אין יחס רציני לנשיאותו [סוקולוב – א.ר.], וכן אי אפשר לנהל פוליטיקה באמצעות עסקן ותיק וחשוב אמנם [ברודצקי – א.ר.], אבל שאינו מוצא אפשרות להתמסר כליל לתפקיד זה, ועושה אותו רק בשעות הפנאי."²⁴ ראוי לשים לב, כי הדברים שצוטטו נאמרו במוסדות מפא"י; ואכן, מאז קיץ 1931 ואילך נודע למוסדות אלה, "המרכז" או "הוועדה הפוליטית", תפקיד חשוב בעיצוב המדיניות הציונית בארץ, וחשיבותם עוד גדלה לאחר שבן-גוריון ושרתוק נבחרו להנהלה הציונית ב-1933.

20 בעת מאורעות תרפ"ט ב-28.8.1929 השתתף ארלוזורוב בישיבת ההנהלה הציונית בלונדון (אצ"מ Z4 / 302 / 16). כשרובר ב-1930 על נציג הוועד הלאומי במשא ומתן עם הכריזים בלונדון, הוצע ארלוזורוב על דעת וייצמן.

21 אב"ג 2853.

22 שם.

23 דברים בישיבת מרכז מפא"י, 2.1.1934, דוד בן-גוריון, זיכרונות, ב', תל אביב 1972 (להלן: בן-גוריון, זיכרונות), עמ' 1.

24 פרוטוקול מרכז מפא"י, 28.7.1933, אב"ג 2721. באשר לחולשת ההנהלה בלונדון ומנגנונה ראה גם י. לופבן, "נוכח המצב", הפועל הצעיר, 17.11.1933. בנוסף לסוקולוב ולברודצקי כלל המנגנון ה"מדיני" בלונדון מזכיר פוליטי, שני עוזרים טכניים ואת עורך "ניו ג'ורדיאה". ראה הצעת התקציב 1931, פרוטוקול ההנהלה הציונית בלונדון, 10.6.1931, אצ"מ Z4 / 302 / 26.

ו"ייצמן עצמו חש בוז, לא רק מטעמים אוניקטיביים, כלפי הממסד ה"חדש" בלונדון.²⁵ אך גם מעבר לתחושותיו הטבעיות של מי שהורח, הרושם הכללי העולה ממעקב אחר הנעשה בלונדון בתקופת סוקולוב הוא של חולשה ושל פעילות מועטת.²⁶ עם זאת הבטיח וייצמן אישית לארלוזורוב, באוזני בן-גוריון, סיוע בעבודתו – לרבות בתחום הבעיה הערבית.²⁷

ד"ר ארלוזורוב נכנס לתפקידו באוגוסט 1931, בשוכו ארצה מן הקונגרס שבו נבחר, וכבר מן הימים הראשונים התעניין במנגנון המופקד על התחום הערבי ובתקציבו. ענייני התקציב גזלו הרבה מזמנו והכבירו על עבודתו.²⁸ אמנם דובר עם וייצמן באותו קיץ על הקמת קרן בסכום נכבד לטיפול בשאלה הערבית, אך כוחו של וייצמן וגם הרוח שלו לפעולה נחלשו משלא נבחר מחדש, והדבר לא יצא אל הפועל.²⁹

קיש, שארלוזורוב היה מקובל עליו, ביקש עוד בראשית 1930 להציע לו תפקיד בתחום הערבי, הגם ש"אמנם אין ארלוזורוב בקי בלשון הערבית ובחכמת ערב."³⁰ בבואו לתפקיד מצא ארלוזורוב במשרד את שרידיה של הלשכה המאוחדת, ובראש וראשונה – את קלוורסקי. עם כניסתו לתפקיד, ב-18 באוגוסט 1931, נפגש עם קלוורסקי, שאותו אמר להרחיק מכהונה בסוכנות, לשיחה ארוכה על ארגונה של הלשכה מחדש. כידוע, היה הוועד הלאומי מעוניין בה – אך ארלוזורוב, משהחליף מקומו ועבר מהוועד הלאומי לסוכנות, ביקש לשמור את המונופולין על הפעולה בתחום הערבי בידי הסוכנות.

לתפקיד מנהל הלשכה המאוחדת, שהוועד הלאומי הניח כי תחודש, היו מועמדים רבים: "לשום משרה אחרת אין מועמדים כה רבים, כתב ארלוזורוב ביומנו.³¹ ולא בכדי – הנושא הערבי קסם לרבים ונחשב כלזו הפעילות הפוליטית בארץ. את שירותיהם הציעו קלוורסקי עצמו, אברהם אלמאליח, החבר החדש בהנהלת הוועד הלאומי מטעם הספרדים ואיש מערכת "דואר היום", ואפילו הביל"ויי אברהם

- 25 ראה התכתבותו עם ארלוזורוב בקיץ 1932, אצ"מ 7/A44.
- 26 אגב, היו נסיונות לארגן לסוקולוב פגישות עם ערבים, למשל עם מלך מצריים פואד בדרד מביקור בארץ ב-1932 (שם, S25 / 2038).
- 27 דברי בן-גוריון במרכז מפא"י, 5.8.1931, אב"ג 2853.
- 28 התקציב הפוליטי שהקציב הקונגרס אול כבר ביוני 1932: דיווח ארלוזורוב בישיבת הנהלת הסוכנות, 19.6.1932, פרוטוקולים, אצ"מ.
- 29 הקרן שבה מדובר הייתה בחיקף של 20 אלף ל"ש, ושלושה רבעים ממנה אמורים היו להיות מוקדשים לפעולה הערבית (בן-גוריון בישיבת מרכז מפא"י, 5.8.1931, יומן, אב"ג 2853). בן-גוריון כתב כי וייצמן הביע נכונות לסייע בשאלה הערבית בעזרת קשריו. ראה גם מכתבי ארלוזורוב אל רעייתו, 6.7.1931, 19.7.1931, כתבים, ו', תל אביב תרצ"ד, עמ' 257-256. כן ראה ארלוזורוב אל ברודצקי, 17.11.1931, אצ"מ Z4/3848II.
- 30 קיש, עמ' 376, רישום מ-5.9.1930.
- 31 יומן ארלוזורוב, 18.8.1931, אב"ג 281. (מתיקי הארכיון מצוטטים קטעים שלא נכללו ביומן שהופיע ברפוס – יומן ירושלים, תל אביב 1949 ולהלן: יומן ירושלים).

סולומיאק, שבתקופה העות'מאנית עבד בקונסוליה הרוסית. ארלוזורוב לא חפץ באיש מהם. הוא אמנם לא רצה לאבד את שיתוף הפעולה עם קלוורסקי, "כיוון שיש לנו אך מעט אנשים העשויים לטעון לנסיון של שלושים שנה רצופות של יחסים עם ערבים, התמסרות אך ורק לבעיה זו, וקשרים מסוימים במיוחד עם הדור הישן של נכבדים ערבים מלפני המלחמה, כמו קאזם פאשה, ראגב ביי ואחרים."³² עם זאת, היה ארלוזורוב ער לכך שקיש פטר את קלוורסקי, שהלה לא היה איש מינהל, ובכלל – המנהל החדש רצה התחלה חדשה. לקלוורסקי היה מעין "מונופוליון" בתחום הערבי, ואותו רצה לבטל.

ואכן, כבר ביום פגישתו עם קלוורסקי החליט ארלוזורוב על מבנה חדש במחלקה המדינית, שבו ביקש "לשלב כאיש אחד את המזכירות המוצעת של המחלקה המדינית וניהול הלשכה המאוחדת."³³ משמעות הדבר בפועל הייתה ביטול הלשכה המאוחדת. האיש שראה כמועמד המתאים לתפקיד מזכיר המחלקה היה משה שרתוק, עד אז איש "דבר" ובשר מבשרה של תנועת הפועלים, שארלוזורוב שיבח את בקיאותו בלשונות ואת גילו: "הוא אחד מן הדור הצעיר, והגיעה העת שנביא צעירים לעבודה." (קלוורסקי היה אז בן 63; שרתוק – בן 36). הוא החל במשא ומתן עם שרתוק, ולקלוורסקי הציע לכהן בוועדה המייעצת של הלשכה המאוחדת שתקום. קלוורסקי – שכנראה תלה תקוות בשינוי בראשות המחלקה ובעזיבת קיש – לא הסתיר את אכזבתו ונפגע עמוקות. ארלוזורוב כתב על כך, כי קלוורסקי "סבור שהוא חף מאשם רב שמייחסים לו בקשר לשיטת הבקשיש. הוא לבטח צודק באמרו, שאחרים נתנו יותר בקשיש בתוצאות פחות טובות."³⁴

לא קל היה להשיג את הסכמת מפא"י למינוי שרתוק, והמשא ומתן נמשך שבועות אחדים; במיוחד התנגד לכך עורך "דבר", ברל כצנלסון, שרצה בהמשך עבודתו של שרתוק בעיתון (מחשש שניתוק איש כשרתוק ממקום חיותו יזיק להתפתחות אישיותו), וגם דיבר על הצורך בהכשרת קאדרים בתוך המפלגה פנימה. שרתוק כשלעצמו אולי רצה בסתר לבו במינוי החדש, אף כי התקשה לבטא זאת לנוכח התנגדות ברל, ומינויו אושר, בהתנגדות ברל בלבד, במרכז מפא"י ב-2.10.1931.³⁵ שרתוק נשא באותה ישיבה נאום נגד העברתו לעבודה בסוכנות. בן-גוריון אמר באותו מעמד, כי אין למפא"י זולת שרתוק איש מתאים למחלקה הפוליטית, מה שאין כן לתפקידים אחרים, והוסיף:

דבר גדול אני רואה בפעולה הערבית. למרות עמדתנו הברורה בשאלה זו, אין תנועתנו מראה עדיין יחס מתאים לתכיפות הפעולה. [...] נכון הוא שאין לקחת בריצינות את הפעולה שנעשתה בלי שיטה מסוימת על ידי הלשכה המאוחדת;

32 יומן ארלוזורוב, 18.8.1931, אב"ג 281.

33 ש.ס.

34 ש.ס.

35 ראה אניטה שפירא, ברל, תל אביב 1980, כ', עמ' 377-379, והערות השוליים המתאימות.

אנו עומדים בפני שאיפות וכוחות פוליטיים ערביים, ועלינו לקיים את המגע עם התופעות האלו, וגם כאן אין לנו שפע של אנשים, יותר נכון – אין לנו כלל אנשים, ולא יתכן שנוותר על כוחו של משה שרתוק בפעולה זאת, כאשר לא רבים כמוהו יודעים את השאלה ומתאימים לעבודה. אנו מוכרחים לשנות את יחסו של משה שרתוק לשאלה זו, וזה יעשה ע"י כניסתו לתוך העבודה הממשית. [...] אינני חושב שמשה שרתוק הולך לעבוד בפקידות ואיני חושש ליחס הצבור אליו.³⁶

ביזמנו רשם בן-גוריון כיושב כעבור ימים אחדים, כי "שרתוק מודיע שנמנה למזכיר פוליטי של הסוכנות היהודית, ולא יוכל לעסוק בעריכת 'דבר' האנגלי."³⁷ ראוי לשים לב להערת בן-גוריון בעניין ה"פקידות": הפקידות הציונית והסוכנותית הייתה שנים הרבה לצנינים בעיני אנשי תנועת הפועלים, מאז מלחמותיהם עם הארי סאקר בשנות העשרים. ואכן, במסגרת מאמציו לשכנע את מפא"י בעניינו של שרתוק נפגש ארלוזורוב עם אליהו גולומב, חברו של שרתוק מנוער וגיסו, שנודעה לו השפעה במפלגה; בשנות העשרים היה עורך "קונטרס", ביטאון אחדות העבודה, וכן הלך וביצר לו מקום נכבד ב"הגנה";³⁸ ארלוזורוב, שהתרשם כי שרתוק אינו מתלהב מן ההצעה, פירש זאת בשיחה עם גולומב באי-רצון כללי של אנשי המפלגה ליטול עליהם תפקידים אדמיניסטרטיביים במפעל הציוני.³⁹

משנתמנה שרתוק לתפקיד הפך לרמות המרכזית בתחום הערבי, הודות לניסיון חייו בארץ ולשליטתו בשפה הערבית.

2. יזמות חדשה

זמן קצר לאחר כניסתו לתפקיד ניסה ארלוזורוב להקים רשת פעילות מאורגנת בתחום הערבי, לצד הצוות הקיים במחלקה המדינית גופה: שרתוק, האיש המרכזי, י. חסון, ובמיוחד אהרן חיים כהן, שעבר בנושא הערבי זה שנים, תוך התמחות בערביי ארץ ישראל ועבר הירדן. כאיש בעל השכלה אקדמית מסודרת, שנכנס לתפקיד מתוך פתיחות לשאלה הערבית, קיווה ארלוזורוב לחדש את הטיפול בה, בין השאר על ידי עבודה שיטתית ומתוכננת, לרבות רענון המנגנון ה"ערביסטי". במקום "בעלי חזקה" משנים קודמות, ביקש לשלב צעירים. עם זאת, הניסיונות לגייס כוח אדם

36 פרוטוקול מרכז מפא"י, 2.10.1931, אב"ג 2853.

37 בן-גוריון, יומן מ-11.10.1931, אב"ג 2064.

38 יומן ארלוזורוב, רישום מ-31.8.1931, אב"ג 280.

39 ברומה לכך סירב אליעזר פרלסון (פרי) להצעת ארלוזורוב לקבל על עצמו תפקיד במינהל החינוך בהנהלת הסוכנות, מחשש שב"עוון" היותו איש תנועת העבודה, יקשו אנשי החוגים האזרחיים על פעולתו.

40 ראה ספרו, שיבת ציון וערב, תל אביב 1974 (להלן: שיבת ציון וערב), עמ' 108 ועוד.

בפועל הבשילו רק לאחר הסתלקותו הטרגית.

אליהו אפשטיין (לימים אילת), היה מקבוצת הפועל הצעיר שעבדה בעבר הירדן⁴⁰ והתעניינה בנושאים ערביים. כן עשה תקופת-מה בקרב הברווים. ב-1931 החל ללמוד באוניברסיטה האמריקנית בניירון, וארלוזורוב עודד אותו לרווח משם,⁴¹ ואחר כך הקציב לו סכום חודשי צנוע כתמיכה בלימודיו, שבעזרתו קשר קשרים מסוימים בלבנון, בעיקר עם אנשי עיתונות. הקשר בין אפשטיין לארלוזורוב החל ביזמת הראשון ערב צאתו לניירון ומיד עם כניסת ארלוזורוב לתפקידו; קודם לכן נפגש אפשטיין עם קיש בימי כהונתו, אך לא קיבל את תמיכתו.⁴² ארלוזורוב ראה באפשטיין איש "ממקור חלוצי" שהתמחה בערבים, ולכן ציין כי חרף המחסור בכסף "הסכמתי להשיג מענק חודשי קטן למענו ושיפעל ככתבנו וסוכננו הקבוע בסוריה". על אנשים מסוג זה חשב לבסס את העבודה בתחום הערבי, "ולא עוד על דיפלומטיית בקשיש מזה והיכרות ספרדית מזה"⁴³ – רמז לשיטות קלוורסקי והנכבדים הספרדים מוותיקי הלשכה המאוחדת. יש לציין כי פטרונו העיקרי של אפשטיין היה דווקא יצחק בן-צבי,⁴⁴ שאולי נשא בלבו תרעומת-מה על שלא נבחר לכהונה שמילא ארלוזורוב. בן-צבי הכיר את אפשטיין, וגם לו – אולי בתפקידו כיו"ר הוועד הלאומי – נהג אפשטיין לרווח על קשריו עם הערבים.⁴⁵

ראשית התכתבותו עם צאתו לניירון הייתה עם בן-צבי. (הוא חשש שלא יעלה הרבה ממגעו עם ארלוזורוב.) באחת ההודמנויות כתב לו, כי מגמתו היא "לימוד השאלות של הארץ הזו [לבנון] ותושביה על כל חלקיהם הרבגוניים וחדירה רצינית ושיטתית לכל השאלות הללו כדי שאוכל אחר כך לשלוח חומר מקורי חשוב כפרי חקירה ודיעה של הנושא."⁴⁶ כן תכנן לערוך כרטיסייה של האישים והמפלגות בלבנון ולשגרה לירושלים. מאוחר יותר ריווח לשרתוק על מגעים בניירון.⁴⁷ לעבודה קבועה במחלקה המדינית נתקבל אפשטיין לאחר שובו ארצה כשכיהן שרתוק כראש המחלקה המדינית לאחר רצח ארלוזורוב, והיה לאחד מבכיריה ולימים מראשוני שירות החוץ של ישראל.

מיכאל אסף, סופרו של "דבר" לעניינים ערביים, התכתב עם אישי המחלקה המדינית, ארלוזורוב ושרתוק, אותם הכיר היטב מתקופות קודמות,⁴⁸ והעלה רעיונות

41 יומן ירושלים, 26.8.1931, עמ' 24; ראה גם אב"ג 280; שיבת ציון וערב, עמ' 270.

42 אפשטיין אל בן-צבי, 28.4.1931, אצ"מ 60I / A116.

43 יומן ארלוזורוב, 26.8.1931, אב"ג 280 (הקטע לא פורסם ב"יומן ירושלים").

44 ראה התכתבות אפשטיין עם בן-צבי, שהיה נכון לסייע לו במימון נסיעה לעירק, ינואר-פברואר 1930, תיקי בן-צבי, אצ"מ 57I / A116.

45 ראה אפשטיין אל בן-צבי, 24.8.1931, 3.9.1931, 5.10.1931, 17.10.1931 ועוד, שם, A116/611.

46 אפשטיין אל בן-צבי, 26.11.1931, שם.

47 למשל, 17.5.1933, שם, Z4 / 3848II.

48 אסף, יליד פולין, למד מדעי המזרח בברלין. את ארלוזורוב הכיר מימי הירחון "אחדות העבודה", שראה אור בעריכת ארלוזורוב בימיה הראשונים של מפא"י. את שרתוק הכיר מ"דבר".

שונים בנושא הערבי.⁴⁹ הוא הציע, למשל, למנות כמתרגם מערבית את מנחם קפליוק, "מהאשכנזים המעטים, הבודדים, שרכשו להם ידיעה הגונה בערבית," בהדגישו: "נרמה לי שאם האפראט הציוני לא מצא לנכון במשך כל השנים האלה לתמוך במספר צעירים שלמדו ערבית, לא ייתכן שגזלול בכוחות המעטים אשר הגיעו לדרגה חשובה במאמצייהם העצמיים."⁵⁰ קפליוק עצמו קיים מגעים עם ערבים (במיוחד עם עארף אל-עארף, לימים היסטוריון בעל מוניטין, שעבד בתפקידי מינהל בממשלת ארץ ישראל), ודיווח עליהם בעיקר לוועד הלאומי, אך גם להנהלה הציונית.⁵¹ אסף גם המליץ על העסקתם של אליהו ששון (ראה להלן) ושל נסים מלול, עורך "אל-סלאם" לשעבר, כמתרגמים. מלול לא הצליח להיקלט.⁵² המגעים עם אסף התנהלו בתקופה הראשונה לכהונת ארלוזורוב, וככל הנראה, משלא נתקבלו הצעותיו בהתלהבות, צמצם את מגעיו עם המחלקה.⁵³

אליהו ששון, יליד דמשק, שצבר ניסיון בכתיבה בעיתונות הערבית ועסק בעת ההיא במסחר, ניסה אף הוא להתקבל לעבודה במחלקה המדינית בימי ארלוזורוב, אך האחרון לא התלהב ממנו. הוא נתקבל לעבודה בשלב מאוחר יותר, בימי שרתוק, ואף הוא הפך לאחד מעמודי התווך שלה ולימים היה מראשי שירות החוץ ושר בממשלת ישראל.⁵⁴

49 ראה ההתכתבות באצ"מ S25 / 889, למשל, בקשר לתגובה על פרסומים של העיתונאי הערבי יוסף פרנסיס, עמו עתיד היה אליהו ששון לקיים קשרים ב-1935 (א. ששון, בדרך אל השלום, תל אביב תשל"ח, עמ' 22).

50 אסף אל ארלוזורוב, 19.8.1931, אצ"מ S25 / 889. ראה גם התכתבות עם קפליוק בעניין תרגום ספרות מערבית, בפברואר 1933, שם, S25 / 3109.

51 עארף סיפר לקפליוק כי הוא תומך בהסכם בין יהודים לערבים לשם פיתוח הארץ, אך ציין שהחשש מפני היהודים הוא נחלת ההמונים הערבים, "ואינו בלעדי למנהיגים, כפי שחושבת בטעות העיתונות העברית." קפליוק, דו"חות על ביקורים אצל עארף אל-עארף (קצין המחוז בבאר שבט) מ-25.7.1932 ומ-7.8.1932, שם, J1 / 2051. ראה גם התכתבות עם ההנהלה הציונית בפברואר 1933, שם, S25 / 3109, וראיון עמו ביחידה לתייעוד בע"פ במכון ליהדות ומגו, ירושלים, 27.1.1971.

52 אסף שב והציע לשרתוק כעבור שנים להסתייע במלול בפעולה בנושא הערבי: "מהלך בינינו נסים מלול, מעין חלוץ הידיעה הערבית האתנית, חלוץ בעריכת עתון בערבית. מאז התחיל להתרחב מפעלנו מאד, רבים וחרשים עוסקים ומתפרנסים במקצוע שהוא היה חלוץ וראשון בו, ואילו הוא מחוסר פרנסה כמעט. ככון שיש בו מגרעות, והן גרמו לכך שההתרחבות לא כללה גם אותו, אלא להיפך, קיפחה אותו והוא מר נפש. לרגל ההרכב העדתי של היישוב עלולה מרירותו להסתיים גם במרירות עדתית, ולהוסיף שמן על המדורה." אסף אל שרתוק, 26.9.1941, אצ"מ S25 / 889.

53 בין היתר הציע אסף לארלוזורוב (14.10.1931, אצ"מ S25 / 889) לנסות להכשיל פתיחת עיתון ערבי חדש בשם "אל-בוראק" (כשם הכותל המערבי בערבית). ב-1933 פנה אסף לשרתוק (17.3.1933, שם) בהצעה כי ארלוזורוב יצא בהצרות פוליטיות שיוציאו את הזימה מידי העסקנים הערבים.

54 אסף במכתב לשרתוק (ללא תאריך, שם) מעיד על ששון כי הספקו עצום, אך הוא זקוק לביקורת ולהדרכה. ששון ביקש לכתוב מאמרים לעיתונות הערבית בארץ ("מראת אל-שרק" ו"אל-צראט"):

גם עם ראובן זסלני (לימים שילוח), שהיה קשור באותם ימים למחלקה הערבית של ההסתדרות, לאחר שעשה תקופת-מה כמורה בבגדד, קיימה המחלקה קשרים, והוא הצטרף אליה בקיץ 1933, בשעה שהייתה זמנית בניהולו של בן-צבי (לאחר רצח ארלוזורוב), במשרה חלקית כמתרגם עיתונות ערבית. אף לו נודע עתיד חשוב בתולדות שירות החוץ הישראלי.⁵⁵

עוד בחודש הראשון לכהונתו נפגש ארלוזורוב עם פסח בר-אדון, "בעל רקע ברזילי", וציין את רצונו לשתפו בעבודה, אלא שהקשיים הכספיים מנעו את הדבר. ארלוזורוב התלבט מאוד בקשיים התקציביים: תקציב המחלקה המדינית בראשית ימי כהונתו של קיש (1923) היה 13,500 ליש"ט לשנה, ואילו עתה, ב-1931, לא היה אלא 3,500 ליש"ט.⁵⁶ פנייה נוספת שקיבל ארלוזורוב הייתה מטוביה אשכנזי, שקיש העסיקו בעבר בשירותים מסוימים, ואשר הציע עתה להקים "שירות מודיעין" בקרב הערבים. אשכנזי פנה לאחר תקופת שירות בחיל-הספר העבר-ירדני. ארלוזורוב לא התלהב ממנו ולא העסיקו.⁵⁷

בתקופת ארלוזורוב גם נמשכו במידה מסוימת מגעים עם יהודים שישבו בארצות סמוכות ודיווחו על הנעשה. למשל, נחום וילנסקי במצרים, שהקשר עמו החל עוד בימי קיש ונמשך ביתר עוז בתקופת שרתוק, אף כי ארלוזורוב לא התלהב ממנו.⁵⁸ בימי כהונתו של ארלוזורוב גם נעשו ניסיונות, ביזמתו של שרתוק, להוציא פרסומים בערבית ולהפיצם כחומר תעמולה בין ערביי ארץ ישראל והארצות השכנות. הסופר יהודה בורלא, באותם ימים הפקיד האחראי בהסתדרות הכללית על הטיפול בערבים, כתב ב-1932 חוברת (שתורגמה לערבית בידי ד"ר נסים מלול), שכוונה לאינטליגנציה בארצות ערב. בורלא ביקש השתתפות במימון מטעם הסוכנות, וכן הציע חיבור מהרורה מקוצרת להמון הערבי. קשיים תקציביים עיכבו את הטיפול בנושא, ולאחר שמונה חודשים קבל בורלא, כי זה כבר היה צורך להעמיד לרשות העולם הערבי "השקפה על הציונות", אך בעוד שאלפי לירות הוצאו על

הוא בא אל ארלוזורוב בנובמבר 1931 והציע כי ינהל שיחה עם המופתי. ארלוזורוב היה ספקן ולא העריך את תוצאות השיחה (רישומי יומן מ-24.11.1931 ומ-28.11.1931, אב"ג 280). ארלוזורוב טעה בששון ולא העריך נכונה את כישוריו (ראה גם יומן ירושלים, עמ' 120, 122 [שאינו כולל את הרישום המצוי בארכיון]), ובלבו של ששון נצטברה מרירות. עוד בימי קיש קבל על יחס שלילי כלפיו ועל הברים מסולפים שיוחסו לו בקשר למאמרים שכתב בעיתונות הערבית; ששון אל קיש, 9.2.1930, אצ"מ S25 / 4159.

55 ראה פרוטוקול ההנהלה הציונית, 13.8.1933, אצ"מ.

56 פגישת ארלוזורוב עם בר-אדון, 30.8.1931, אב"ג 280.

57 פגישות ארלוזורוב עם אשכנזי, 25.9.1931, 22.11.1931, שם. ראה גם אפשטיין אל בן-צבי, 17.10.1931, אצ"מ A116/611; אשכנזי אל בן-צבי, 15.6.1931, 30.7.1931, שם; וכן התכתבות עם אשכנזי בקשר לבקשתו לכתוב עבודה מרעית על המורח התיכון, 8.1.1936, שם, Z4/103181.

58 יומן ארלוזורוב, רישומים מ-30.11.1931 ומ-3.12.1931, אב"ג 280. ארלוזורוב כתב בחוסר התלהבות על וילנסקי: "carelessly magniloquent" (רברבן פזיז ובעל דמיון).

ספרים בשפות אחרות, טרם ראה אור ספר על יחס הציונות לערבים. ארלוזורוב אישר לכסוף את ההוצאה.⁵⁹ במסגרת הפרסומים יום שרתוק בסוף 1932 כתיבת חוברת בערבית בידי מרדכי נמירובסקי (לימים נמיר), אז הסטטיסטיקן של ההסתדרות, שעניינה המפקד בארץ ישראל שנערך ב-1931; ואולם, משסיים נמירובסקי את כתיבתה, נאלץ להמתין עוד שנה תמימה עד לפרסומה ב-1933.⁶⁰ ארלוזורוב נתקל גם הוא, כקיש לפניו, בפניות של ערבים מחפשי טובות הנאה. מן הצד האחר גם נמשכו שיחות פוליטיות עם ערבים בעלי רמה גבוהה יותר, שעמם נוצרו עוד בעבר קשרים, למשל, עם חסן צדקי דג'אני, עיתונאי ועסקן פוליטי מקורב לנשואיבים (שנרצח ב-1938 בעת "המרד הערבי"). מגעים נמשכו גם עם ראגב אל נשאשיבי ועם עוני עבד אל-האדי. כן היה מגע שוטף עם תיסיר אל-דואג'י, שקשרי המודיעין עמו אף הם ראשיתם בימי קיש, בעיקר בענייני עבר-הירדן, וכן עם מודיעים נוספים.⁶¹

בגישתו הפוליטית לתחום הערבי היה ארלוזורוב, יוצא הפועל הצעיר, קרוב יותר לשפרינצק וללופבן, מאשר לברל כצנלסון ולביילינסון.⁶²

3. סיור ד"ר יעקבסון - ניסיון של דיפלומטיה בדרג בכיר

אחת היזמות של ארלוזורוב הייתה להרחיב את הפעילות בנושא הערבי בכירות השכנות, מעבר למעט שהיה קיים שם עוד קודם לכן. את מימוש הרעיון הטיל על ד"ר ויקטור יעקבסון, דיפלומט ציוני ותיק עוד מהשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, אולי הדיפלומט-כמשרה-מלאה הראשון של התנועה הציונית. יעקבסון כיהן בעת ההיא כנציג (הלא-פורמלי) של התנועה הציונית ליד חבר הלאומים בז'נבה.

במכתב מינואר 1933⁶³ הציע ארלוזורוב ליעקבסון להגיע בפברואר למזרח, לשהות בארץ ישראל כשבועיים, ואחר כך חודש בקהיר וחודש בביירות - כדי לחדש מגעים ישנים ולפתח חדשים עם מנהיגים מקומיים וזרים, ולהכין את הקרקע לפעולה

59 בורלא אל שרתוק, 14.2.1932, אצ"מ S25/3109; בורלא אל ארלוזורוב, 16.10.1932, שם.

60 שרתוק אל נמירובסקי, 11.12.1932, ותכתובת מ-1933, שם.

61 בוראה, עורך אל-אה'באר אל ארלוזורוב, 1.9.1931, שם, S25 / 4109. ראה גם רישום שיחה עם

דג'אני, 11.1.1932, שם, S25 / 3051; על ראגב נשאשיבי, רישום מ-10.9.1931, אב"ג 280 ("הוא

בלתי נסבל לחלוטין [..] בלתי כן עד לעצמותיו"); על עוני עבד אל-האדי, אצ"מ S25 / 3432;

על שיחות עם אל-דואג'י, שקלורסקי המליץ עליו, 3.9.1931, שם, S25 / 3029; רישומי שרתוק, 18.1.1932, 27.1.1932, שם, A.113 / 231. באשר למודיעים אחרים, ראה דו"חות א.ת.

כהן, 1.7.1932, שם, J1 / 205I.

62 ראה שפרינצק, איגרות, ב', תל אביב תשל"ח, עמ' 23-24, איגרת מיום י"ז בטבת תר"ץ, מצוטט

אצל מרים גטר, חיים ארלוזורוב - ביוגרפיה פוליטית, תל אביב תשל"ח (להלן: גטר, ארלוזורוב),

עמ' 215, הערה 152.

63 ארלוזורוב אל יעקבסון, 2.1.1933, אצ"מ L9 / 220.

שיטתית בעתיד. הרעיון של שהייה ממושכת יחסית היווה שינוי בהשוואה לביקורים החטופים שנערכו קודם לכן, והתקווה הייתה כי היא תצמיח תועלת לטווח ארוך. יעקבסון נבחר בשל רקעו הפרנקופוני, שהתאים לתרבות הפוליטית בביירות ובקהיר. ארלוזורוב הדגיש בהנחיותיו את האלמנט הנוצרי בלבנון, כיוון שסבר כי זה מעוניין בברית עם ארץ ישראל היהודית. הוא קיבל ללא קושי את ברכת ברודצקי⁶⁴ בלונדון, שלדבריו יזם אף הוא צעד דומה, ואת ברכת ההנהלה הציונית.⁶⁵

יעקבסון יצא לסיורו רק במחצית השנייה של מרס 1933, ושהה חודש ויותר בלבנט⁶⁶ – לא במצריים. הוא פגש אישים רבים: פגישותיו עם ערבים נוצרים בלבנון כללו את דבה (Debbas) נשיא לבנון, את ראש הממשלה לשעבר אל-חורי, בישופים ופטריארכים, לרבות הפטריארך המארוני ערידה. המוסלמים שעמם נפגש היו סעידי אל-חוסייני מירושלים, ריאד אל-צולח הלבנוני, נשיא הרפובליקה הסורית אל-עבאד ועוד. כן פגש דיפלומטים צרפתים ובריטים בכירים, לרבות פונסו (Ponso), הנציג העליון הצרפתי, וכמובן את יהודי סוריה ולבנון.⁶⁷ הגם שנכונותם של הערבים בעלי העמדה להיפגש עמו ראויה לציון, היא לא הייתה יוצאת דופן באווירת התקופה. כמותו נפגשו גם וייצמן וכן מנהיגים ציונים אחרים עם ערבים בכירים במסעותיהם; פגישות כאלה כתופעת קבע חדלו רק עם הרדיקליזציה של הסכסוך הערבי-יהודי לאחר מלחמת העולם השנייה.

יעקבסון התרשם בביקורו,⁶⁸ כי המנהיגים הנוצרים בלבנון רואים הקבלה בין מצבם למצב היהודים בארץ ישראל,⁶⁹ ואף דיברו על אפשרות של איחוד ארצישראלי-לבנוני ואיחוד צבאי הגנתי. המוסלמים, לעומת זאת, התנגדו לכך, קודם שיפתרו הבעיות הפוליטיות הגדולות של הערבים עצמם; ריאד אל-צולח הביע ספק באפשרות של הבנה לבנונית-ארצישראלית, ונימק זאת בסירובם של הנוצרים לוותר על המנדט הצרפתי. את הצרפתים ראה יעקבסון כגורם חשוב, העתיד להישאר באזור זמן ממושך. עם זאת ציין, בהתייחסו לערבים, "שאמנם קשה מאד לשאת ולתת עם ראשי המדינות הערביות, אבל בכל זאת לא מצא קיר אטום סתם, אלא ראה דלתות

64 ארלוזורוב אל ברודצקי, 2.1.1933, ברודצקי אל ארלוזורוב, 17.1.1933, שם.

65 פרוטוקול ההנהלה הציונית מ-22.1.1933, אצ"מ.

66 לפי גטר, ארלוזורוב, עמ' 118, נמשך הסיור קרוב לשלושה חודשים, אך באצ"מ L9 / 220 מצויים מכתבים מ'נבנה מ-16.3.1933, לפיכך יצא למזרח כנראה רק במחצית השנייה של מרס.

67 יעקבסון אל ברודצקי, 17.4.1933, אצ"מ L9 / 220.

68 בשוכו דיווח יעקבסון להנהלת הסוכנות. פרוטוקול ההנהלה, 23.4.1933, שם. בהיותו בארץ השתתף בישיבת מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות. פרוטוקול, 28.3.1933, אב"ג 849.

69 ראה יעקבסון אל ברודצקי, 17.4.1933, אצ"מ L9 / 220: בקשר להשפעת הפטריארך המארוני ראה שרתוק אל יעקבסון, 15.1.1934, שם, Z4 / 16560; לעניין היחסים עם המארונים, ראה פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי, 8.3.1934, שם, J1 / 7245; בן-צבי יצא באותה הודמנות נגד "איגוד מיעוטים", שעלול להתפרש כמכוון נגד המוסלמים, אך עם זאת הדגיש שיש ליצור קשרים עם המיעוטים, כולל עם הדרוזים.

שלא מן הנמנע לפתוח אותן, ובאי כוח הערבים מבקשים אפילו את האפשרות לדבר אתנו.⁷⁰

מסקנותיו היו: טוב שנעשה ניסיון הידברות, ויש להמשיך בשכמותו, שכן הערבים מתחילים להבין – כך סבר – את היהודים ואת השיבות ההסכם עמם. גם ארלוזורוב ראה השיבות בניסיון זה ובעצם השיחות, וקיווה כי יעקבסון ישוב לאזור בסתיו. ארלוזורוב גרס שמאחר שרק אחד מארבעת האלמנטים של התנועה הערבית שבאזור הוא לא-מוסלמי (השאר הם ערביי ארץ ישראל, עבר הירדן והארצות השכנות המוסלמיות), חשוב לבוא במגע אתו. ארלוזורוב ראה אפשרות להשפעת גורמים מבחוץ על ערביי הארץ, ולאור הנסיבות באזור סבר, כי "זה שנים רבות לא הייתה קוניונקטורה מדינית כזאת."⁷¹

בעקבות סיורו של ד"ר יעקבסון התקיים בהנהלת הסוכנות דיון, שיום ד"ר ורנר סנטור, נציג ה"לא ציונים", בקשר ל"פוליטיקה הערבית" בכלל.⁷² סנטור קבל, שהגם שהמצב עתה דומה ל-1928 והוא נוח יחסית, אין פעילות מדינית המבוססת על קונצפציה ברורה: "מה שבא ומוכרח לבוא – למשל המועצה המחוקקת – יבוא לא מתוך הסכם והרמוניה אלא מתוך מהומות"; לכן יש לעשות עתה צעד קדימה להבנה עם הערבים. סנטור לא סבר כיעקבסון, כי ארץ ישראל ולבנון נפרדות משאר חלקי המזרח, וכן חלק על דברים של ארלוזורוב בקשר להתקרבות לתורכיה. להערכתו, החליף הגורם הלאומי את הגורם הדתי, ועל ההנהלה להימנע מלקשור עצמה לאימפריאליזם (הבריטי ובייחוד הצרפתי), שכן בסופו של דבר יישארו היהודים מול הערבים ולא מול אחרים: "החוק האימננטי של כל התנועה הערבית הוא לעבור על כל הגבולות המלאכותיים, בין שאלה הם ירדן או לבנון." עיקר ביקורתו כוון לתיאוריה הפוליטית שרווחה מאז אמצע שנות העשרים, כי יש ליצור תחילה יחסי אנוש ומסחר עם הערבים; הוא סבר כי אין די בכך, ודרושה קונצפציה מדינית.

איש המזרחי, פרבשטיין, דחה את טענות סנטור בנימוק שהן "מתנגדות לעצם התחיה הלאומית ולכל מה שיקר לתנועה הציונית." עדיפה מדינה ולו קטנה (אף כי "אנו מעוניינים בשני צדי הירדן"), על מדינה פאן-ערבית עשירה. יעקבסון אמר בעקבות סיורו, כי "הסכם הלבנון – ארץ ישראל נראה לי כדרך להסכם יהודי ערבי"; גם הוא תמך במדינה יהודית, אפילו קטנה, אם זהו מה שניתן להשיג. אך לשיטתו, בשל הצורך ב"הינטרלנד", גרס כי דרושה "מדינת יהודים גדולה ככל האפשר."⁷³

70 יעקבסון בהנהלת הסוכנות בירושלים, פרוטוקול, 23.4.1933, שם; יעקבסון אל ברודצקי (מונציה, בדרכו חזרה), 5.5.1933, שם, L.9 / 220.

71 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 23.4.1933, שם.

72 שם.

73 אגב, יעקבסון חלק על סנטור בקשר לעבודה הערבית וטען כי זו אינה ממלאת תפקיד בשאלה הפוליטית, ו"חשובה רק לפלחים שאין להם משקל בפוליטיקה." ארלוזורוב היה תמים דעים עם יעקבסון והעיר, כי "לא ראה עדיין מנהיג ערבי האומר שאינו מבין את עמדת היהודים בשאלת העבודה הערבית." (שם). באשר לתכניות מדיניות שגם יעקבסון היה קשור בהן, ראה שמואל

לסיוור יעקבסון לא היה המשך; ארלוזורוב הלך לעולמו ביוני 1933, והיזמה נותרה כעוד אחד מן הניסיונות להרחיב את יריעת המגעים עם ערבים שמחוץ לארץ ישראל. הנוצרים בלבנון היוו יעד מושך לתנועה הציונית – ובשנים שלאחר מכן נמשכו המגעים אתם. רבים נתפסו להנחה כי יחסים עם מיעוטים באזור (נוצרים, דרוזים) או עם מדינות מוסלמיות לא-ערביות (תורכיה) יהיו תחליף ופיצוי ליחסים המוערערים עם המוסלמים. גישות אלה, שבתקופה הנידונה נראו רק ניצניהן, עתידות לעלות שוב ושוב עד להקמת מדינת ישראל וגם בימי המדינה.

ג. פעילותו של יצחק בן-צבי בשאלה הערבית

שמו של יצחק בן-צבי בתקופת ארץ ישראל המנדטורית נקשר בעיקר בוועד הלאומי, שכהן בו כנציג תנועת הפועלים, כיושב ראש וכנשיא. כמו כן נודע שמו באותה תקופה כחוקר תולדות ארץ ישראל ויהודי המזרח. במידת מה נשאר בן-צבי בצלם של אחרים, במיוחד בן-גוריון, ומצא את עצמו הרחק מעמדות כוח הן בתנועתו, שהיה ממייסדיה, והן בתנועה הציונית. ייתכן שאחד הטעמים לכך, בצד עניינים שבאישיות, הייתה ישיבתו בירושלים. מוקדי הפעילות של תנועת הפועלים – מוסדותיה וביטאוניה – היו בתל אביב. ואולם, ישיבתו בירושלים, בצד התעניינותו הכללית באזור ובבעיותיו, קירבה אותו במיוחד לנושא הערבי. בן-צבי שאף במשך שנים רבות לעסוק באורח פעיל בשאלה הערבית. בשנות העשרים השתדל להכניס שאלה זו, ולו באורח חלקי, למסגרת פעולתו של הוועד הלאומי. הוא נימק זאת בצורך בפעילות תגובתית כלפי אירועים במחנה הערבי, שאין ההנהלה הציונית יכולה לעשותה, ולשם כך סייע בפתחת מחלקה ערבית בוועד הלאומי, אלא שהיה הכרח לסגרה.⁷⁴ באותן שנים גם פרסם מאמרים פובליציסטיים בשאלה הערבית. בשנים שלאחר מאורעות אב תרפ"ט ניהל יחד עם קיש את "הלשכה המאוחדת" והקדיש לה הרבה מעותותיו; הוא ניסה לשלב את תפקידו בפורום הלשכה, כנציג הוועד הלאומי, עם תפיסותיו כאיש תנועת הפועלים, כדי לסייע למאמצי המוסדות הלאומיים ולמאמצי ההסתדרות בתחום הערבי. בעיני רבים שימש כתובת בתחום הערבי, וארכיונו גרוש התכתבויות עם בני הדור הצעיר שביקש לטפחם כמזרחנים.⁷⁵ ב-1931, לאחר פירוק הלשכה, אמר, כי "בנוגע לעבודה הערבית הייתי עם קיש. אני טיפלתי בעבודה יומיומית יותר מקיש."⁷⁶ במכתב מאותה שנה לוועד הפועל הציוני פירט את פעולתו בתחום המשא ומתן עם הממשלה ועבודת הלשכה מאז 1929

דותן, "מהצעת הקנטונים של תכנית החלוקה 1929-1934", קתדרה, 18, אפריל 1980, עמ' 157; Susan Lee Hattis, *The Bi-national Idea in Palestine during Mandatory times*, Haifa 1970, pp. 119-122

74 ראה דבריו במליאת הוועד הלאומי, כ"ג בשבט תרפ"ה, אצ"מ J1 / 228.

75 ראה, למשל, התכתבותו עם אפשטיין, מלול, אשכנזי, לנרמן ואחרים, שם, A.116 / 60I.

76 פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי, 13.5.1931, שם, J1 / 7243.

כתחום הערבי; ניכר בו שאהב עיסוק זה.⁷⁷

לאחר פירוק הלשכה המאוחדת, ועם מינוי ארלוזורוב לראש המחלקה המדינית, נוצר בין ארלוזורוב לבן-צבי מתח, כיוון שהראשון לא נועץ בוועד הלאומי ובו אישית (והדברים מטבע אנוש כרוכים זה בזה) בנושאים הערכיים. מצב זה מצא ביטוי בדברים שאמר בן-צבי המאופק בפורומים פנימיים. ניסיונותיו לחדש את הלשכה לא עלו יפה. מהלומה סופית ספג בן-צבי משלא מונה, כפי שקיווה, לראש המחלקה המדינית, משנתפנתה המשרה בעקבות רצח ארלוזורוב, וזאת הגם שחודשים אחדים כיהן כממלא מקום ראש המחלקה. מאז ואילך השקיע עצמו בעבודתו בוועד הלאומי. ניסיונותיו להציע כינון לשכה שתטפל במיעוטים הלאומיים באזור שהיו קרובים ללבנו – דרוזים ומארונים – לא עלו יפה, מאחר שהנהלת הסוכנות הייתה קנאית לסמכותה.

ב-1930, עדיין במסגרת הלשכה המאוחדת, כתב בן-צבי דין וחשבון מפורט על הדרוזים בארץ,⁷⁸ לאחר סיור שערך בכפריהם שבגליל. מסקנותיו היו, כי בכל פעולה קונסטרוקטיבית שתיעשה בין הערבים – כמו ארגון מפלגות או קופת-מלווה – יש להביא כחשבון את הכפרים הדרוזים; יש לבקר אצל גדולי הדרוזים ולהציע להם עזרה משפטית; מאוחר יותר יש גם לבוא בקשרים עם מנהיגיהם בחורן, בסוריה ובלבנון. גישתו של קיש הייתה שונה: הוא צידד ביחסי ירירות, ובמיוחד עם מנהיגי הדרוזים בצפון ובחורן, אך ככלל לא ייחס חשיבות "לעדה קטנה זו של פלאחים" ולפעולה מיוחדת למענם. הוא גרס כי יש לנהוג זהירות ביחסים עם הדרוזים, שכן הצרפתים רואים בהם שונאים.⁷⁹

בתקופת ארלוזורוב כראש המחלקה המדינית חזר בן-צבי ועסק בדרוזים, בשיתוף עם א.ה. כהן מהמחלקה המדינית. בפברואר 1932 נפגש עם שייח' עבדאללה ח'יר, נכבד דרוזי, שהכחיש בפניו שמועות בדבר שינוי יחס הדרוזים ליהודים. קשריו של ח'יר עם א.ה. כהן ועם בן-צבי נמשכו גם לאחר מכן.⁸⁰ בסתיו 1932 ביקרו בן-צבי ורעייתו, ובנפרד א.ה. כהן, בגליל ונפגשו עם דרוזים כדי לטפח קשרים שהחלה בהם בעבר הלשכה המאוחדת. כהן כתב בתום מסעו,⁸¹ שנוכח "כי הם רוצים בברית אתנו. בכל מקום בואי, וביחוד בכפרים שכל תושביהם

77 בן-צבי אל הוועד הפועל של ההסתדרות, 5.6.1931, שם, A.116 / 601.

78 דו"ח מרצמבר 1930, שם, J1 / 33.

79 קיש אל בן-צבי, 19.9.1930, שם, A.116 / 5811. על סיור בן-צבי בגליל, ראה מכתבו אל סלימן טריף (המנהיג הדרוזי דאז), 18.11.1930, ומכתב טריף אליו, 6.12.1930, שם, J1 / 33. טריף סיפר שהמנהיג הדרוזי הסורי סלמאן אל-אטרש ביקש שהיהודים יסייעו לו לשוב לארצו, והביע את התקווה שהיהודים יתייחסו לדרוזים "באותה אהרה וחיבה שהדרוזים הוגים ליהודים".

80 ראה מפגש שייח' עבדאללה ח'יר ו.א.ה. כהן, 12.4.1932, אצ"מ S25 / 3051; הפגישה עם בן-צבי בביתו, 14.4.1932, שם. ח'יר היה אחיין של שייח' סלימן טריף. אגב, במגעים עם הדרוזים, היו ביניהם שביטאו התנגדות למופת: ראה דו"ח בן-צבי, י"ז בחשוון תרצ"ב, שם, J1 / 2216. ראה גם א.ה. כהן אל ארלוזורוב, 13.7.1932, שם, J1 / 2051.

81 א.ה. כהן, דו"ח מ-20.10.1932, שם, J1 / 2216.

הם דרוזים, נשמעו הצהרות על רצון להתקרב ליהודים. [...] אצלם קיימת הערכה מוגזמת ביחס לכוחנו והשפעתנו בעולם." בן-צבי המשיך בקשר עם הדרוזים גם לאחר מכן, וכן עסק במיעוטים אחרים באזור.⁸² אולם כאמור, לא הייתה לו השפעה ישירה על המדיניות כלפיהם.

ד. הטיפול בשאלה הערבית בתקופת שרתוק במחלקה המדינית

1. כניסתו של שרתוק למחלקה המדינית

הדיפלומטיה המקצועית – אם מותר לכנותה כך – ביישוב היהודי, שהניחה את היסוד לשירות החוץ של מדינת ישראל, ראשיתה בימי כהונתו של משה שרתוק כראש המחלקה המדינית. שרתוק בנה, תוך שימת דגש על היחסים עם הערבים, גרעין מצומצם אך איכותי של דיפלומטים אחראים, שממנו צמח בקום המדינה משרד החוץ. ראשון להם היה שרתוק עצמו. שמו עלה לראשונה כמועמד לטפל בענייני ערבים עוד בשנת 1927, שעה שעמדה על הפרק שאלת ניהול משא ומתן מטעם הוועד הלאומי עם האיכרים בעניין העבודה העברית. השם הועלה לצד שמו של קלוורסקי, וכשהיה מי שהציע מועמד אחר, הגיב בן-צבי כי "שרתוק יודע ערבית". מספרם של יודעי הערבית בקרב אישי תנועת הפועלים היה זעום ביותר. כאמור, מינויו כמזכיר המחלקה המדינית ב-1931 לא אושר בקלות במרכז מפא"י, שכן המתנגדים להעברתו לסוכנות חששו פן יאבד למפלגה ולתנועת הפועלים.

ביוני 1933 נרצח חיים ארלוזורוב בדמי ימיו. הנהלת הסוכנות נדרשה לשאלת מחליפו של ארלוזורוב, ובפני מפא"י ניצבה השאלה מי ייצגה מכאן ואילך בנושאים המדיניים.

הנהלת הסוכנות בלונדון דנה בכך עוד ב-20.6.1933, בטרם תמו שבועת ימי האבל לארלוזורוב. הנשיא, סוקולוב, גרס כי על בן-צבי להחליף את ארלוזורוב (הקסטר ופרבשטיין, חברי הנהלה ויריביו של ארלוזורוב, מיהרו להודיע כבר במוצאי שבת שלאחר הרצח, כי הם נוטלים על עצמם את האחריות למחלקה המדינית). ברל לוקר, איש מפא"י, אמר כי בן-צבי אינו יכול לנקוט עמדה בנושא זה בלי הסמכה ממפלגתו, ולפי הצעתו הוסכם להבריק למפא"י ולבקש את חוות דעתה.⁸³ מפא"י, שחששה מהשתלטות הקסטר ופרבשטיין על ההנהלה בירושלים, תמכה בהצעה למנות את בן-צבי,⁸⁴ וב-30.6.1933 סיכמה הנהלת הסוכנות כי בן-צבי יהיה המחליף עד לקונגרס.⁸⁵ בארץ אושר הדבר בישיבת מרכז המפלגה ב-9.7.1933, בעת הדיונים

82 ראה, למשל, דבריו בישיבת הוועדה הפוליטית של הוועד הלאומי, 1.2.1934, שם, J1 / 7245, וכן פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי עם וייצמן והוועדה הפוליטית באותו יום, שם.

83 ראה פרוטוקול הנהלת הסוכנות בלונדון, 20.6.1933, 28.6.1933, שם, Z4302 / 22.

84 ראה קפלן במרכז מפא"י, פרוטוקול מ-9.7.1933, אב"ג 1759. לפני כן ניסתה מפא"י, ללא הצלחה, לגייס לעזרתה את ברודצקי כנגד הקסטר ופרבשטיין.

85 פרוטוקול הנהלת בלונדון, 30.6.1933, אצ"מ Z4302/22.

שנערכו לקראת הקונגרס הי"ח. טיפולה של מפא"י בנושא הירושה מצביע על "מנהג בעלים" שהחלה לנהוג בסוכנות בכל הקשור בעניינים המדיניים, שלא הייתה נכונה להשמיטם מידיה, ועל שלב מתקדם בהחלת הדומיננטיות שלה על הסוכנות בכלל. אין כמעט ספק, כי לתפקירו לשעבר של ארלוזורוב כמינוי קבע השתוקק בן-צבי, שבלבו הצטברה תרעומת על אי-שיתוף הוועד הלאומי בעשייה בתחום המדיני, ובעיקר בשאלה הערבית, ודווקא בשנתיים של כהונת ארלוזורוב, איש מפא"י. מאידך, שרתוק, עוזרו הקרוב של ארלוזורוב, כבר מצוי היה במחלקה המדינית, וחפץ גם הוא בתפקיד. אמנם שרתוק עדיין לא היה מקובל על חלק מחברי הנהלת הסוכנות ככוח פוליטי עצמאי, ועדות לכך אפשר למצוא בעוברה, שכאשר הודיע ארלוזורוב באפריל 1933 על יציאתו לחוץ לארץ, וכי שרתוק ימלא את מקומו, טען ד"ר ברקסון כי לא די בשרתוק, וכי יש צורך למנות ממלא מקום של ממש לארלוזורוב. ניומן הסכים עמו, שאין להשאיר את המחלקה בידי ה"פקידות"⁸⁶. ואולם חרף זאת, במרכז מפא"י עשה שרתוק מאמצים לקבל את המינוי.

באותו דיון (ב-9.7.1933) מסר קפלן, כי בשיבת ועדת הקואליציה (ועדה פנימית במפא"י) הוחלט לפעול להקמת ועדה פוליטית, שבה ייוצגו באי-כוח הסוכנות והוועד הלאומי ואשר תנהל את העניינים המדיניים שארלוזורוב היה מופקר עליהם; כמו כן הוחלט כי שרתוק יהיה מנהל ענייני המחלקה המדינית למעשה וכחבר הוועדה הפוליטית, וכי בן-צבי יצורף להנהלה בירושלים עד לקונגרס. אם נרצה, הייתה זו מעין פשרה. הצעת מפא"י נועדה להכשיל את ניסיון ההשתלטות של פרבשטיין והקסטר על המחלקה המדינית, וכדי לשמור על התפקיד פורמלית בידי איש בעל מעמד ולמנוע כי שרתוק יעבור כ"עוזר לפרבשטיין והקסטר", הוחלט למנות זמנית את בן-צבי.⁸⁷ שרתוק דיבר בדיון בטון נרגז, ששיקף בראש וראשונה תרעומת אישית, אך גם מפלגתית. באופן אישי לא נשא חן מלפניו מינוי בן-צבי, אך לכך רק רמז, בטיעון כי המפלגה צריכה הייתה לדאוג למינוי חבר מטעמה בהנהלה במקום ארלוזורוב ולא לוועדה משותפת עם הוועד הלאומי לשם פיקוח על המחלקה המדינית. זו, טען, אינה דומה למחלקות אחרות: "או שאני אשאר במחלקה עד הקונגרס או לא. לפרבשטיין ולהקסטר מספיקה הפיקציה שהם מנהלי המחלקה, אבל למעשה לא יתכן סידור שמישהו ייקרא מנהל המחלקה ושאני אראה בו את מנהלי. [...] יש צורך בהגנה על המחלקה המדינית, בתוך זה גם הגנת עצמי". שרתוק, שרצה למנוע כי בקונגרס ייקבעו דברים שלא לפי רוחו ושביקש בעיקר להשיג את בחירתו שלו, תבע מטבע הדברים להישלח לקונגרס, דבר שלא תוכנן קודם לכן: "אני מתאר לי שיכול להיות הסכם שנוותר על התיק הפוליטי בתנאי שאני אשאר במחלקה המדינית, ואין לי הבטחון שכדבר הזה לא יקום ולא יהיה אם לא אהיה בקונגרס". הוא דרש כי בן-צבי יקבל מינוי זמני, כך שהנושא המדיני לא יתנהל על ידי ועדה.

86 פרטוקול ההנהלה בירושלים, 9.4.1933, אצ"מ.

87 ראה ידיעות מרכז מפא"י, 12.7.1933, אב"ג 1759.

גולומב, גיסו של שרתוק, נימק את הצורך בנסיעת שרתוק בהגנה על הישגיו של ארלוזורוב. הוחלט כי בן-צבי אכן ייכנס להנהלת הסוכנות ויישאר בארץ בתקופת הקונגרס. פירוש הדבר היה ניצחון לשרתוק. הוא יצא לקונגרס, ואילו בן-צבי, שנשאר בארץ, לא יכול היה ממרחק להיאבק על חברות בהנהלת הסוכנות, גם אם רצה בה. ואכן, בקונגרס ה"ח נבחר שרתוק למלא את מקום ארלוזורוב כראש המחלקה המדינית. עם זאת לא זכה שרתוק למעמד דומה לשל קודמו, שכן יחד עמו נבחר להנהלת הסוכנות גם רוד בן-גוריון, שתפס עמדה בכירה ממנו במפלגה, בהסתדרות וביישוב. בן-גוריון הפך, ברוח "ממעמד לעם" (מעבר הדגשים מן הפעולה המעמדית ללאומית), לאיש הראשון במעלה בהנהלת הסוכנות, וב-1935 נבחר ליושב ראש ההנהלה.

לא קל היה לשרתוק, גם מבחינת המוניטין שהיו לארלוזורוב, להיכנס לנעליו: מיד לאחר בחירתו, כשביקר אצל הול (Hall), המזכיר הראשי וממלא מקום הנציב העליון, שלא הכיר את ארלוזורוב, שאל הלה את שרתוק אם הוא האיש "שעליו נפלה אדרתו הגדולה של ד"ר ארלוזורוב המנוח". שרתוק טרח לספר להול באותה שיחה, כי בחלוקת התפקידים בינו לבן-גוריון, יעסוק הוא – שרתוק – בעבודה היומיומית.⁸⁸ בפועל אכן קבעה ההנהלה החדשה בישיבתה הראשונה, כי שרתוק ינהל את המחלקה המדינית, ובן-גוריון, שישב בקביעות בתל אביב, יעזור לו וישתתף בניהול העניינים.⁸⁹

2. שרתוק והשאלה הערבית בראשית כהונתו

עוד בסוף יולי 1933, לפני בחירתו, ניסה שרתוק, בדיון במרכז מפא"י, להתחיל בשרטוט המדיניות הרצויה בתחום הערבי. בכך ביקש, ככל הנראה, גם לקבוע את מעמדו שלו, כאיש העוסק בקביעת מדיניות ולא רק בביצועה.⁹⁰ כזכור, הוקדש חלק נכבד מן המאמץ המדיני בימי ארלוזורוב לשאלת עבר הירדן.⁹¹ התוצאות לא הצדיקו את המאמץ שהושקע, ושרתוק סבר כי הגיעה העת ל"נסיגה ידועה" מן הפעילות בנושא זה, קרי להקטנת הפעילות והמשאבים המוקדשים לה. הוא אמנם הודה שחלה התקרמות כלשהי בנושאי עבר הירדן, אך לדעתו, עדיין רחוקה הייתה הדרך מתוצאות מעשיות, שכן מימושן כרוך במלחמה עם השלטון הבריטי: יש צורך לרכוש את המאמץ בארץ ישראל גופה, שכן "התעסקות המחלקה בשאלה ערבית אחת מנעה ממנה להפנות לשאלות ערביות אחרות." מאוחר יותר, בתשובה להערות, ציין שרתוק כי הפעולה בעבר הירדן אינה לפי כוחותיה של הסוכנות, הנתבעת לתמיכה כספית באוכלוסיית עבר הירדן ולהתערבות בכל נושא בה, מה גם שמלחמה גלויה נגד

88 שיחוק מ-19.9.1933, אצ"מ 103181 / Z4.

89 ראה פרוטוקול ההנהלה הציונית בירושלים, 4.10.1933, אצ"מ.

90 פרוטוקול מרכז מפא"י, 28-29.7.1933, אב"ג 2112.

91 ראה להלן, הפרק על עבר הירדן.

הבריטים בעניין זה עלולה לגרום נזק בעניינים חשובים בארץ עצמה. שרתוק הטעים כי המדיניות הייתה משתנה גם לולא רצח ארלוזורוב, והוסיף: "איני בא לעורר תקוות שאינן אצלי ביחס לאפשרות הסכם רחב עם הערבים, אלא אני מדבר על פעולות ממשיות, קטנות וגדולות, הדורשות עקשנות וזהירות, והיכולות להצטרף לדבר מה ממשי", כגון פעולות של ההסתדרות, מפעלים כלכליים ועוד. שרתוק גם דיבר על הרחבת ההסברה בקרב האוכלוסייה הערבית בארץ ובארצות השכנות, וחזר ודיבר על הצורך בעיתון ערבי, "שאינו להזניחו יותר", ועל הצורך בגיוס יהודים בארצות השכנות לעבודת מודיעין.

בן-צבי חלק על השקפת שרתוק בקשר לעבר הירדן, אך הצטרף לתומכים בעיתון ערבי. באותה הזדמנות, בלי לנקוב במפורש בשמו של ארלוזורוב, ביטא את תרעומתו על דרכי הפעולה בנושא הערבי בימי ארלוזורוב. הוא הזכיר שבימי קיש ניתנה תמיכה לפעילות הערבית של ההסתדרות (ואגב כך רמז כי לא כן היה הדבר בימי ארלוזורוב), וקרא לסייע לקלוב הפועלים ולהסתדרות פועלי הרכבת, שהיו ארגונים משותפים ליהודים ולערבים; כן קבל על אי שיתופם של המוסדות היישוביים בפעולה הערבית ועל אי חידוש הלשכה המאוחדת שהוקמה בימי קיש.

הקריאה להגביר את "הפעולה הערבית", שהושמעה ערב כניסתו של שרתוק לתפקידו, נשמעה ביתר שאת לאחר מאורעות אוקטובר 1933, שחרף תוצאותיהם הלא-קשות (שכוונו נגד הבריטים, לא נגד היהודים) שימשו אות אזהרה. דוברים שונים במפא"י הצביעו על הצורך בהמרצת הפעילות ליצירת קשרים עם הערבים, ובמיוחד בהסתדרות. בהתייעצות בסוף אוקטובר 1933 אמר דוד רמז:

יקיצתנו כנראה תמיד יקיצת-שוט. כך היה עכשו וכך היה גם ב-1929. נצטרך לנער מחדש את הדברים שדיברנו עליהם אחרי מאורעות 1929 בענין הפעולה הערבית. דרך המלך להסכם עם הערבים סגורה לפנינו, אולם יש אלף שבילים שאפשר ללכת בהם ואיננו עושים זאת. יש לנו חוסר ידיעה מדהים, שלא יוצרק, על המתרחש בקרב הערבים. [...] איננו יודעים מהי הרג'יסורה [הבימון], מהו שורש המאורעות האחרונים. [...] ב-1929 ראינו דבר שנתארגן במשך חודשים, ואנו לא ידענו מזה כלום וכן גם עכשו.⁹²

בלי משים ביטא רמז את משאלתו של שרתוק בדבר הצורך בעבודה מדינית, אך גם את הקשיים שבעבודה המודיעינית. נחום וילנסקי, איש המודיעין (בכיסוי עיתונאי) של המחלקה המדינית בקהיר, כתב במכתב משלהי 1934 לאליהו אפשטיין:

92 פרוטוקול של התייעצות מפא"י, 31.10.1933, אב"ג 2771; ראה גם את דברי שמואל ריין במרכז מפא"י, פרוטוקול מ-9.11.1933, שם.

מ.ש. [שרתוק], שאני מכבד אותו כאחד היהודים היותר בקיאים בשאלה הערבית, אמר לי פעם שזה הכל 'אינטריגות' ובסוף כל סוף אי אפשר לעבוד רק באינטריגות ונחוצה גם עבודה קונסטרוקטיבית. אבל אי אפשר לשכוח, כי הסוכנות המזרחית (שמו של משרד העיתונות שנוהל בקהיר) תוכל לטפל בידיעות קונסטרוקטיביות רק אם לתנועה הציונית או לסוכנות תהיינה הצעות קונקרטיות בשאלה הערבית, שיוכלו עליהם לדבר בגלוי. במצב הנוכחי, שלא מרשה לנו עוד עמדה ברורה, מוכרחים אנו להסתפק בחצי עבודה זאת: הריסת החזית הערבית בארץ ובמזרח.⁹³

בנסיבות אלה החל שרתוק בעבודתו במחלקה המדינית. בשנים הראשונות לכהונתו הסתייע בעבודה, על אף משקעי העבר, ביצחק בן-צבי, יושב ראש הוועד הלאומי, שהירבה לקיים מגעים עם ערבים ועם יהודים בארצות ערב, ונסע אף בעצמו לשליחויות בארצות ערב (למשל, לעירק בקיץ 1935).⁹⁴ ואולם, ככל שנתמסדה העבודה המדינית בידי הנהלת הסוכנות, ומשכשלו סופית מאמצי הוועד הלאומי להפוך לגורם משמעותי במדיניות החוץ הציונית — נתמעטה והלכה פעילות בן-צבי בתחום זה, מן הסתם לא לשביעות רצונו.

בתקופה הראשונה לכהונת שרתוק כראש המחלקה המדינית כמו צמחו לו כנפיים: הוא חש – מטבע הדברים – יתר עצמאות בעבודתו.⁹⁵ בתחום הערבי המשיך לטפח את הפעילות המודיעינית השיטתית, שארלוזורוב החל בה. לשם כך דרוש היה תקציב, ולכך היה מודע גם בן-גוריון, הבכיר בחברי ההנהלה הציונית, שהזכיר זאת בשיחה עם וייצמן באותו סתיו,⁹⁶ באמרו כי "הפעולה הערבית" היא "קורם כל שאלת אמצעים. נחוץ להוציא עתו, [...] לסדר מודיעין, לקבוע קשרים עם סוריה, עיראק, מצרים וכו', פעולה בקרב הפלחים והפועלים, נחוצה קרן פוליטית [...]". ואכן, שאלת התקציב, שהייתה אכן נגף בימי ארלוזורוב, לא נפתרה בתקופת ההנהלה החדשה. חרף הסתייגותו של שרתוק מהמשך הפעילות בעבר הירדן, ב-1934 עדיין יוחד לעבר הירדן חלק ניכר מכלל התקציב שנועד לפעולה הערבית (1000 מתוך 2900 לא"י).⁹⁷

93 וילנסקי אל אפשטיין, 15.12.1934, אצ"מ S25 / 3135 (העתק נשלח לשרתוק).

94 ראה דיווחים שם, Z4 / 103181.

95 בראשית כהונתו כתב שרתוק יומן, שלא היה רצוף, וחלק עיקרי בו מוקדש לעניינים הנוגעים לשאלה הערבית.

96 בן-גוריון אל שרתוק, 29.11.1933, אצ"מ S25 / 1499.

97 270 לא"י לעבדאללה בעבור האופציה לרכישת הקרקעות של האמיר עבדאללה בעז'ר אל-כבד שעל גדות הירדן, שסביבה התפתחה מערכת יחסים מעניינת וממושכת עם עבדאללה, שלא חסרה פולמוסים; 50 לא"י לשני מודיעים, 75 לנסיעות, 100 לעיתונות והיתר – לתעמולה; יומן בן-גוריון מ-28.1.1934, אב"ג 2063. על האופציה ראה אניטה שפירא, "פרשת האופציה על ארמות האמיר עבדאללה בעז'ר אל-כבד – ראשית הקשר בין ההנהלה הציונית והמלך עבדאללה", הציונות, ג', תל אביב 1973, עמ' 295-345.

בימי שרתוק נמשכו גם פניות מן הסוג המוכר עוד משנות העשרים של "עיתונאים" ערבים נחותי דרגה שהביעו נכונות לכתוב מאמרים בשכר,⁹⁸ אך מהן, כמו מהיזמות ליסד עיתון ערבי, לא יצא דבר. כפי שנראה בהמשך, קיים שרתוק מגעים עם ערבים פלסטינים, אך לא עם המופתי; יחסים עם עבדאללה קוימו באמצעות איש הקשר של האמיר, מוחמד אל-אנסי.

שרתוק הקדיש מאמצים מיוחדים לאיזוש צוות המחלקה המדינית ולטיפוחו. בהתחשב בכך, שלצד העיסוק המדיני בבריטים, התרכזה המחלקה המדינית בעיקר בערביי ארץ ישראל והארצות השכנות, דאג שרתוק לטפח קבוצת מורחנים. הוא גם נתן דעתו לקשירת קשרים מודיעיניים. על הנעשה בעבר הירדן דיווחו במיוחד תיסיר רואג'י (ת.ד.) וכן ערבים אחרים שנודעו בשמות הצופן "נעמן" ו"גד". כן הכיר בצורך בשיתוף פעולה עם מיעוטים לאומיים אחרים באזור, אולי בהמשך בלתי מוצהר לרעיון שניסה ארלוזורוב לטפח על ידי שליחות ד"ר יעקבסון בראשית 1933; עם זאת, שרתוק היה מודע למגבלות ולקשיים, לרבות לסיכון הפוליטי. בראשית 1934 אמר בהנהלת הוועד הלאומי, כי "כל ברית בין שניים איננה תופעה חיובית; ברית זו היא נגד שלישי. אנו והמארוניטים, מספרנו כמספרם, שנינו קשורים לאירופה, מסורת של טביחות, יש בסיס לברית" – אך אין להפכה בגלוי לחזית אנטי-מוסלמית, וגם "להזהר לא לעקם את המקל מצד שני [...] לא לעבור בחפזון לאוריינטציה ערבית כאילו אנו לא ניוקק לאירופה. אני בעד הרמוניזציה של כל האינטרסים בארץ הזאת כמידה שהם מבטיחים את עניינינו."⁹⁹

שרתוק גרס, כי הן באשר למשא ומתן והן באשר לאיסוף מידע, מוטב לעשותם בחשאי. אך את מעגל הקשרים החשאיים ניסה להרחיב לערבים וליהודים במדינות ערב, לאנגלים בתוך הארץ שיכלו להוות מקור מידע, ועוד.¹⁰⁰

3. מעבר מרכז הפעילות המדינית מלונדון לארץ ישראל:

האצתו של תהליך

כאמור, עוד בתקופתו של ארלוזורוב החל מרכז הכובד של המדיניות הצינית לעבור מלונדון לארץ ישראל; תהליך זה נתחזק בימי בן-גוריון ושרתוק, הן בשל התמיכה התנועתית בארץ ובחוף לארץ, שממנה נהנו נציגי תנועת הפועלים, והן עקב חולשתה של ההנהלה בלונדון. עוד בנובמבר 1933, זמן קצר לאחר בחירת ההנהלה החדשה ומשלא עלה יפה הניסיון להזמין את ברודצקי ואת יעקבסון לדיון בארץ בשאלות המדיניות, הוחלט שבן-גוריון ייסע ללונדון "לארגן את הפעולה הפוליטית

98 ראה, למשל, ג'ורג' עוזר אל ההנהלה, 4.12.1933, אצ"מ 10175 / S25.

99 פרוטוקול הנהלת הוועד הלאומי, 1.2.1934, שם, J1 / 7245. לברית כזאת התנגד א. קצנלסון, שאמר כי היא תתפרש כאוריינטציה נגד הבריטים, והעיר – משל נבואה נזרקה לפיו – כי מיעוטי היהודים במזרח נידונים לכליה ויש לכללם בתוך ארץ ישראל.

100 ראה יומנו מדצמבר 1933, שם, A245 / 1.

שמה;¹⁰¹ בפועל – להשתלט על המדיניות בלונדון. בן-גוריון גם הציע להקים "ועדה פוליטית", שתפעל בשיתוף עם ההנהלה בלונדון. ברודצקי, שחשש מ"פיקוח" ארצישראלי, התנגד לכך, בנימוק כי הניסיון מראה שאין בכגון דא תועלת רבה, והוסיף כי אנשי לונדון נועצים לעתים בווייצמן, בסאקר ובסטון.¹⁰² בוויכוח בהנהלה בלונדון בדבר העברתה של מחלקת הארגון של ההסתדרות הציונית מלונדון לארץ, לפי הצעת בן-גוריון, בדצמבר 1933, התנגד לכך ברודצקי באמרו, כי "כל אחד מבין שלונדון היא מרכז הכובד הפוליטי" ואין להחלישה, פן תהפוך למעין סניף או שגרירות של ההנהלה בירושלים, בשעה שהמפקדה צריכה להיות במקום בו נמצא הנשיא. בעת ההיא לא עלה בירי בן-גוריון להשיג את מטרותו, אך כנגד זאת הצליח לקבל את האחריות לקשר עם הפדרציות ולתעמולה למען הקרנות הלאומיות, ולהסדיר כי דו"חות מדיניים ישוגרו לפדרציות גם מירושלים.¹⁰³ הנה כי כן, מעמדה של ירושלים התחזק, והדבר סייע ללא ספק לשרתוק להרחיב את רשת הפעולה גם בתחום הערבי.

4. טיפוח הדיפלומטיה בתחום הערבי

הטיפול ביחסי יהודים – ערבים עבר בשנות השלושים מנחלתם של "חובבים" למה שניתן לכנות ראשיתה של "דיפלומטיה מקצועית". כידוע, עסקו בדיפלומטיה הציונית בראשית ימיה, בשל מצבם של העם היהודי ושל התנועה הציונית, אישים שראו בכך שליחות ציונית, אך לא עיסוק "מקצועי". הרצל – אישיותו, השכלתו הרחבה וניסיונו העיתונאי הקנו לו את הסגולות הדרושות לניהול המגעים בהם טיפל. בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה, וגם בימי המלחמה ולאחריה, עסקו במגעים דיפלומטיים אישים שלא הסכינו לכך לפני כן – וייצמן וחוגו כבריטניה, סוקולוב בצרפת ובאיטליה, רופין ואחרים בתורכיה ובארץ ישראל, וכן קלווריסקי. הדוגמה הראשונה לדיפלומט ציוני "מקצועי" הוא, כפי שכבר צוין לעיל, ד"ר ויקטור יעקבסון, שפעל הן בתורכיה עוד במלחמת העולם הראשונה והן בחבר הלאומים בשנות העשרים. אחר כך בא פרדריק קיש, שאמנם כיהן פורמלית כנבחר, אך בפועל היה פקיד ציוני בכיר שהחל בהתמחות דיפלומטית ונעשה "מקצוען" כמעט עוד בצבא הבריטי בשלהי המלחמה; ואולם זולתו עסקו בארץ ישראל במגעים עם בריטים ועם ערבים אישים פוליטיים ועסקנים כילין, טהון ובן-צבי. התברר כי היישוב בתקופת המנדט, שהפך כבר למדינה בדרך, נזקק גם למנגנון דיפלומטי של קבע, ולפיתוחו של זה הקריש שרתוק מאמץ מיוחד. בטיפוח הצוות גם הייתה אולי משום היענות לטענות החוזרות על היעדר מידע על המתרחש בקרב הערבים.¹⁰⁴

101 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 19.11.1933, אצ"מ.

102 פרוטוקול ההנהלה בלונדון, 7.11.1933, שם, Z4302/22.

103 פרוטוקול מרכז מפא"י, 2.1.1934, מצוטט אצל בן-גוריון, זכרונות, ב' עמ' 3-2.

104 בוועדה הפוליטית של מפא"י, שנתכנסה ב-19.11.1933, אמר דב הוז (בעקבות מאורעות אוקטובר 1933): "איני בטוח שמישהו מאתנו יודע המתרחש אצל הערבים." (אכ"ג 2771)

עוד בשנה הראשונה לכהונת שרתוק כראש המחלקה המדינית החלו בעבודתם במחלקה אליהו אפשטיין, שסיים את לימודיו באוניברסיטה האמריקנית בניירות, ראובן זסלני ואליהו ששון. אלה דחקו תוך שנים מעטות את רגליו של מי שהיה עוד מימי קיש המומחה לענייני ערבים במחלקה – אהרן חיים כהן. הלה היה ערביסט שהכיר לפני ולפנים את ערביי הארץ; כמו כן שימש איש קשר לעבר הירדן בתקופת ארלוזורוב ובתקופתו הראשונה של שרתוק, וליווה את שרתוק במסעותיו לשם עבודתו נמשכה גם בשנים הבאות, בעיקר ברמה הטקטית והמודיעינית,¹⁰⁵ בשמירה על הקשרים עם מוח'תארים, שייח'ים ועסקנים ערבים משני עברי הירדן; אך העבודה במדינות השכנות האחרות, שרתוק העניק לה עדיפות גוברת, יצאה אט אט מידי, אף כי בקיץ 1935 עדיין יצא בשליחות לעירק.¹⁰⁶ כחלוף השנים זכו אפשטיין, בזכות השכלתו המזרחנית והיכרותו בסוריה ובלבנון, וששון – אולי בזכות קשריו העיתונאיים בארצות אלה – במעמד עדיף במחלקה, וכהן חש עצמו נפגע. הוא עתיד היה לפרוש מן הצוות בשעת הפולמוס בנושא החלוקה ב-1937, בנימוק שכמתנגד לחלוקה אין הוא יכול להזדהות עם הקו המדיני שקבע שרתוק. אולם דומה שהרקע לפרישתו היה גם אישי.¹⁰⁷

ראובן זסלני החל לעבוד במחלקה ב-1933, לאחר שקודם לכן עבד במחלקה הערבית של ההסתדרות, ויצא מיד לסוריה, לשליחות מדינית.¹⁰⁸ אליהו אפשטיין החל את עבודתו הקבועה במחלקה בשלהי אוקטובר 1934, לאחר שליחות של כמה שבועות בסוריה מטעם שרתוק.¹⁰⁹ שרתוק הודיע על מינויו בהנהלת הסוכנות, וציין שהוא עתיד לטפל בריכוז החומר על הערבים בארץ ישראל ובארצות השכנות, כולל בארכיון ובכרטסת.¹¹⁰ אפשטיין עסק מכאן ואילך בעיקר בסוריה, בלבנון ובעירק, בעוד שבעבר הירדן ובערביי הארץ עסקו ששון ואהרן חיים כהן.¹¹¹ הוא החל בפיתוח קשרים בארצות אלה – רובם קשרים חדשים, שהתרחבו והלכו עד מאורעות 1936. היעד שהציבו לעצמם אפשטיין והאחרים היה, כי אותם סוכנים ומודיעים שגויסו, אם בתשלום ואם בהתנדבות, ידווחו דיווח שיטתי על מקומותיהם, לרבות על הקשרים שבין ערביי ארצותיהם לערביי הארץ, פעילות פאן-ערבית ופאן-מוסלמית, קשרים עם קהילות יהודיות מזרחיות ועוד. אפשטיין גם חתם על עיתונים ופרסומים רבים מן העולם הערבי,¹¹² וכן קיים מגעים עם מזרחנים

- 105 דב יוסף – בראיון עמי, 17.12.1975 – כינהו "איש המודיעין". על עבודתו ראה קטעים מיומן שכתב במסעותיו, למשל, 16.11.1932, אצ"מ 2051 / J1.
- 106 ראה אצ"מ 245 / 1.
- 107 ראיון עם דב יוסף, 17.12.1975. כהן עבד אחר כך במועצת פועלי ירושלים.
- 108 יומן שרתוק, 14.12.1933, אצ"מ 245 / 1.
- 109 ראה דיווח מ-23.10.1934, שם. על עניינים כלכליים ועל הנעשה בחורן, ראה גם ר"ח שיחה, 1.11.1934, שם.
- 110 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 14.10.1934, אצ"מ.
- 111 שיחה עם אליהו אילת, 24.12.1975.
- 112 פרסומים אלה סיפק אסף לאה. כהן במחלקה המדינית.

באירופה.¹¹³

אליהו ששון הצטרף אף הוא למחלקה בשלהי 1934.¹¹⁴ כיליד סוריה עסק במידה רבה בענייני מדינה זו. בתחילת עבודתו כיהן כמתרגם, אך עד מהרה החל לקיים גם שיחות מדיניות ומגעים דיפלומטיים.¹¹⁵ קבוצת העובדים בתחום הערכי הפכה במשך הזמן ל"מחלקה הערבית" בתוך המחלקה המדינית. את המגעים בבירות השכנות קיימו באותה תקופה הן יהודים מקומיים והן סטודנטים מארץ ישראל שישבו בהן. דיווחים על הנעשה בסוריה ובלבנון שלחו מ-1934 ואילך עמוס לנדמן, בן ארץ ישראל שכהן באוניברסיטה האמריקנית בכיירות, וסטודנטים ארצישראלים נוספים.¹¹⁶ מביירות שלח חומר גם יוסף פרחי, מיהודי הקהילה.¹¹⁷ כמו כן היו קשרים ישירים עם ראשי המאורנים, כמו אמיל אדה.¹¹⁸ בדמשק – שם ביקר ראובן זסלני בסוף 1933 לצורכי מודיעין¹¹⁹ – סייעו דוד לוזיה, פעיל "החלוץ" ואנשי "החלוץ" אחרים.¹²⁰

למצרים יוחד מקום מרכזי, הן כארץ הערבית החשובה ביותר, הן כמרכז הראשי של הפעילות הבריטית. הקשרים עם נחום וילנסקי, עיתונאי ארצישראלי שגר בקהיר, שהחלו עוד קודם לכן, נתהדקו מאז שלהי 1933. בפגישתם הראשונה לא התלהב שרתוק מווילנסקי,¹²¹ בדומה לארלוזורוב בשעתו; וילנסקי הציע להקים בקהיר סוכנות ידיעות בשם "סוכנות המזרח" או "הסוכנות הטלגרפית למידע פוליטי, כלכלי ופיננסי" (Agence d'Orient; Agence Télégraphique d'Information) שתספק חומר לעיתונות המצרית ותחדיר על ידי כך ידיעות רצויות למחלקה המדינית. הוחלט לקבל את הצעתו, תוך קביעת הויקה למחלקה המדינית.

לווילנסקי – שלימים אמר עליו דב יוסף כי ידיעתו בשפה ובתרבות הערבית הייתה בעלת חשיבות מודיעינית גדולה וכי הוא ידע להתהלך עם הערבים¹²² – ניתן סכום התחלתי צנוע למימון הוצאותיו,¹²³ והסוכנות שיום אכן קמה והחלה

113 באוקטובר 1935 יצא אפשטיין לשיחות עם מורחנים איטלקים ברומא. ראה הדיווחים, אצ"מ S25 / 3039.

114 יומן שרתוק, רישום מ-25.11.1934, שם, A.245 / 1.

115 ראה ספרו, בדרך אל השלום, איגרות ושיחות, תל אביב תשל"ח, המתחיל מ-1934.

116 ראה ההתכתבות אפשטיין עם לנדמן ב-1935 וב-1936, אצ"מ S25 / 3164. דר'חותיו של לנדמן נתפרסמו תחת השם א.א. בקובץ "ידיעות הלשכה הערבית" שהחלה המחלקה המדינית מוציאה ב-1935.

117 אצ"מ S25 / 3134, וראה גם ההתכתבות שבו עם א. נקאש, מורחי, ד"ר עטיה וקורם מביירות.

118 אפשטיין אל אדה, 16.10.1934, אצ"מ S25 / 3164.

119 יומן שרתוק, 15.12.1933, שם, A.245 / 1.

120 ראה שם, J1 / 4741.

121 יומן שרתוק, 7.12.1933, שם, A.245 / 1.

122 שיחה עם דב יוסף, 17.12.1975.

123 יומן שרתוק, 8.12.1933, אצ"מ A.245 / 1.

לפעול מינואר 1934.¹²⁴ וילנסקי קיבל חומר מן המחלקה המדינית בירושלים, והפיצו בשם סוכנות הידיעות. שרתוק ביקשו להשתדל לשמור על אופיו הנייטרלי של הכולטין שהפיץ, כולל בדיווחיו על הנעשה בתנועה הלאומית בארצות ערב, כדי לנסות ולטשטש את הזיקה בין סוכנות הידיעות לבין היהודים, להרגיש "עובדות ומספרים" בקשר למפעל הציוני בארץ, כדי למנוע חרם מצד העיתונות הערבית; כן הורה לו לנסות לחדור לעיתונים ערביים חשובים ככל האפשר.¹²⁵ שרתוק הוסיף: "עלינו לרכוש אותה [את העיתונות הערבית] קודם כל על-ידי ידיעות מעניינות ואקטואליות [...] [ה]כוללות את המתרחש בעולם המדיני של המזרח". [...] כשנהיה מעוניינים להפוך עניין מסוים ל'סנסציה', הלא תעשה את הדבר גם להבא בזהירות ובטקט, כפי שנהגת עד כה."¹²⁶

וילנסקי עצמו הטעים לא אחת, כי "שום פעם לא חשבתי ולא קיוויתי שיעלה בידי להפוך את העיתונים השונאים לנו לעיתונים ציוניים. גם העיתונאים הערבים מבינים את עבודתם". משאלתו הייתה למנוע הקמת חזית ערבית אחידה על ידי הצגת "קשיים בכל המזרח הלאומיות הערבים בארץ ישראל."¹²⁷

בשלהי 1934, לדוגמה, דיווח וילנסקי לשרתוק¹²⁸ על שיחה עם נציג סעודי וכן עם הלאומן שחבנדר, ובעקבותיה הציע לצאת "בהתקפה פציפיסטית גדולה" (קרי, מאמרים בדבר הצורך בשלום עם הערבים), שתתפרסם בעיתונות הארץ לא בשביל ערביה "אלא בשביל הערבים של הארצות השכנות, וגם בשביל החוגים האירופים המתעניינים בארץ ישראל". זוהי אחת הדוגמאות הראשונות בדילפומטיה הציונית למודעות הסברתית, היא אשר היא ערכה הקונקרטי; וילנסקי הניח, כי כדי לנטרל טענות ערביות יש צורך בטיעוני נגד; והגם שיש קשיים מדיניים באשר להצעות קונקרטיות – יש צורך ביצירת תדמית נוחה. וילנסקי גם היה מעורב בניסיון לארגן לשרתוק פגישות עם נציגים תורכים.¹²⁹ כן טיפל בניסיון לכונן קשרי תרבות עם אוניברסיטת קהיר (לרבות שיחה עם הסופר טהא חוסיין) וקשרים בתחום הספורט.¹³⁰ הוא הצליח להחדיר לעיתונות הערבית, ובמהירות, חומר שהיה רצוי לסוכנות היהודית, בזכות הקשר שלו עם סוכנות הידיעות היהודית בארץ ישראל, "פלקור",

124 שמה בערבית היה "וכאלת אל-שרק, שרכה תלגראפיה לאר'עת אל-אנבא אל-סיאסיה אל-אקאצאריה ואל-מאליה" (סוכנות המזרח, חברה תלגרפית להפצת ידיעות מדיניות, כלכליות וכספיות), שם, 3137 / S25.

125 שרתוק אל וילנסקי, 20.11.1934, שם, 3164 / S25.

126 ראה גם אפשטיין אל ההנהלה הציונית בלונדון, 17.12.1934, בעניין "הסוכנות המזרחית", שם, 3143 / S25.

127 וילנסקי אל אפשטיין, 15.12.1934, שם, 3135 / S25.

128 וילנסקי אל שרתוק, 9.12.1934, שם.

129 וילנסקי אל שרתוק, 23.1.1935, שם.

130 וילנסקי אל המחלקה המדינית, 17.1.1935, שם; וילנסקי אל אפשטיין, 23.1.1935, 25.4.1935, (על כישלון חגיגת הרמב"ם בקהיר), שם. ראה גם יומן המחלקה המדינית על פגישות עמו, 20.2.1935, 25.6.1935, 12.8.1935, 13.9.1935, שם, 103181 / Z4.

שדרכה הזרימה המחלקה המדינית מידע.¹³¹ העיתונים עמם עבד היו "כאוכב אל-שרק", "לה בורס אג'יפטיין" הצרפתי, "אל-ג'האד" ועוד; אך לאחר מאורעות 1936 לא הצליח, ככל הנראה, לחדור לעיתונים חדשים.¹³²

בקהיר סייע למחלקה המדינית גם י. צדיקוב, איש ארץ ישראל ששהה בה; באלכסנדריה עזרו פעילי "החלוץ"; כן היה סיוע גם בפורט סעיד.¹³³ כאמור, פותחו קשרים בארצות נוספות, בעירק, בתוניס, באלג'יריה, בלוב, במרוקו ובעדן, בעיקר בעזרתם של יהודים מקומיים.¹³⁴

המחלקה המדינית השתדלה לגייס באי-כוח ומודיעים, שישגרו פעמיים בשבוע סקירה על הנעשה בארצות המוסלמיות והערביות ועל קשרי ערביי ארץ ישראל במקומות אלה. לשם ריכוז החומר הוחל ב-1935 בהוצאת "ילקוט המזרח", פרסום שהתבסס על הדיוחים ונשלח למקומות שונים. שרתוק יכול היה לכתוב בסיפוק ללונדון במאי 1936, כי "הבחורים במחלקה הערבית פועלים בעילות למופת ומביאים לנו ידיעות מהירות ומדויקות על המתרחש במחנה השני. אין בכוחנו, כמובן, לחדור לעולם המחשבות שבלב ולכוונות הכמוסות, אבל החלטות ותנועות מגיעות לידיעתנו תיכף ומיד, ובשני מקרים היה בידי להוכיח שהאינפורמציה שלי הייתה מהירה משל הנציב העליון."¹³⁵

5. מסעות שרתוק בקיץ 1934 ופגישות עם ערבים

הביקורת על היעדר "תכנית לפעולה ערבית" חזרה והושמעה מפי האופוזיציה בתנועה הציונית זמן לא רב לאחר בחירת ההנהלה החדשה בקונגרס הי"ח. ב-13.3.1934 קבל יצחק גרינבוים בישיבת ההנהלה הציונית על האתת הפעילות המדינית, וקרא לשרתוק להציג בפני ההנהלה את התכנית שבה החל ארלוזורוב. כזכור, הירבה ארלוזורוב לדבר על תכנית פעולה בתחום הערבי, אך זו מעולם לא הוצגה. שרתוק הודיע, כי "הוא מכין תכנית קונקרטיה של פוליטיקה ערבית," אף כי (אולי לנוכח ניסיון העבר) "אינו רואה שהרבה יושג על ידי הגשת התכנית, אבל מובן שיש בזה כדי לחזק את האמון בהנהלה."¹³⁶

ואולם, בין כה וכה, הכין עצמו שרתוק לנסיעה מדינית ראשונה כראש המחלקה המדינית מחוץ לארץ ישראל. בשנים שקדמו לכך – הן בעת עבודתו ב"דבר" והן בעת כהונתו כמזכיר המחלקה המדינית – לא הירבה בנסיעות. הוא לא נמנה עם

131 אפשטיין אל סוכנות הידיעות "פלקור", 5.7.1935, אצ"מ S25 / 3147.

132 וילנסקי אל אפשטיין על המצב במצרים, 25.3.1935, שם, S25 / 3164; אפשטיין מציין את וילנסקי לטובה, בין היתר משום שהוא "מאפשר לפור שמועות שווא ובריות בחוגים ערביים," מה שהיינו קוראים כיום לזחמה פסיכולוגית. אפשטיין אל שרתוק, 15.5.1936, שם.

133 ראה התכתבויות אפשטיין, שם S25 / 3164.

134 ראה התכתבויות מסתיו 1934 עד קיץ 1936, שם.

135 שרת, יומן מדיני, 1936, עמ' 103; וכן שרת אל ההנהלה בלונדון, אצ"מ Z4/103181.

136 פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 13.3.1934, אצ"מ.

השורה הראשונה של מנהיגי תנועת הפועלים, שהירבו לצאת לגולה לפגישות עם חברי מפלגותיהם, לקונגרסים ציוניים ולוועידות סוציאליסטיות. שרתוק אפילו לא הכיר את המנגנון הבריטי בלונדון, ששיח ושיג עמו היה מיסודות עבודתה של ההנהלה. זה תשע שנים לא ביקר בלונדון, כפי שסיפר לנציב העליון וקופ בפגישה עמו ערב צאתו. עם זאת, שרתוק ייחס חשיבות רבה למגעים בדרג גבוה ושמת מאוד לנסיעה הצפויה. לוקופ גם סיפר, כי לצד חידוש היכרותו בלונדון הוא עתיד להרחיב את קשריו עם ערבים בקהיר, בלונדון ובפריז, וישתדל לעניין יהודים בתכניות פעולה בתחום הערבי. כמו כן ציין באוזניו: "אחת מתוצאות גידולנו המתמיד וחיוזק עמדותינו הכלכליות בשנתיים האחרונות היה יחס ריאליסטי יותר בחוגים ערביים מסוימים כלפינו. כל אופטימיזם בקשר לאפשרות של הבנה יהיה מוקדם מדי, אך ללא ספק יש שינוי קל כלשהו באטמוספירה, נימוסים טובים יותר בסקציות מסוימות של העתונות הערבית."¹³⁷

רשימת פגישותיו של שרתוק בארצות ערב ובאירופה הייתה ארוכה.¹³⁸ את סיורו פתח בקהיר, בה נפגש עם מחמוד עזמי, עורך ביטאון מפלגת הוופד, "אל-ג'האד". שרתוק התרשם כי עזמי נוטה לאוריינטציה של הבנה הדדית עם היהודים. אגב, עזמי דיבר כ"מצרי" נגד התיישבות בחצי האי סיני. בשיחות עם עורכי עיתונים מצרים, אמרו הללו שניתן לדבר על יחס של 60:40 בין שתי העדות הגדולות במועצה המחוקקת המוצעת לארץ ישראל, ואם יהיו היהודים רוב בארץ ממילא יהיה היחס לטובתם. לשאלה אם מבקשים הציונים להקים מדינה עצמאית ענה שרתוק, שאין לדבר כלל על מדינה בלא שתהא לה זיקה לאנגליה. סיכומו בסוף המסע למצרים, שם נפגש גם עם ד"ר שחכנדר, היה: "היסוד [...] שאנו כוח גדול [הערבים יריאים, וחשוב לדעת שאנו חותרים להגיע לידי הסכם עם הערבים]." בלונדון נפגש עם צירים מארצות ערביות המואמנים בלונדון – פגישות שכמותן התקיימו עד אמצע שנות הארבעים. לא היו אלה עדיין ימי המעורבות הישירה של מדינות ערב בסכסוך הארצישראלי, שעתידיה להתפתח רק ב-1936. הצירים הערבים בכריטניה נכונים היו להיפגש עמו ברצון, והוא ציין בדיווחו, למשל, מן הסתם במידה של נחת, כי הציר הסעודי ומזכירו שלחו את כרטיסיהם למלונו. בפגישת נימוסין בצירות ערב הסעודית בלונדון הזמין את נציגי אבן-סעוד (שניהם מצרים) לבקר בארץ. שרתוק ניהל שיחה בערבית ובתורכית, שפות ששלט בהן, עם ציר עירק בלונדון, הסביר לו את מגמתו הקונסטרוקטיבית של המפעל היהודי בארץ, ואף שוחח עמו על יהודי עירק. הוא התרשם, כי העירקים מתייחסים בהבנה למפעל היהודי בארץ, אך חוששים מסיבוך היחסים המדיניים בארצם, אם יתנו לכך ביטוי. הציר העירקי טען, שהמון העם בארצו – בניגוד לממשלה – אינו מבין את המפעל הציוני. הציר הסעודי במצרים, לעומת זאת, האשים את היהודים בניצול הערבים. בלונדון גם

137 דו"ח הפגישה עם וקופ, 3.7.1934, שם, Z4/103181.

138 ראה דיווחו לאחר שובו, פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 20.8.1934, אצ"מ.

נפגש שרתוק עם שר המושבות קנליף-ליסטר ועם עובדים בכירים של המשרד כמו פרקינסון וויליאמס, וכן עם עסקני תנועת העבודה, בריילספורד ובווין (לימים שר החוץ) ועם אישים תומכי הציונות (דגדייל, וג'ורד, דידס). בפריז שוחח עם פקידים צרפתים על בעיות סוריה ומצב היהודים באלג'יריה. מטרת הפגישות הללו הייתה, בראש ובראשונה, היכרות וקשירת קשרים; לא היה להן תוכן אופרטיבי. העניינים האופרטיביים התנהלו בארץ ישראל, בין הסוכנות לממשלה.

